

Det tyvende århundredes urkatastrofe

Skrevet af: **Curt Sørensen** | Offentliggjort: 15. august 2014

1. Den brutale kulmination på århundreders udvikling - det 20. århundredes urkatastrofe

Omdrejningspunktet i Europas nyere historie, den uhyre betydningsfulde begivenhed, som englænderne kaldte 'The Great War', og som vi i dag kalder '1. verdenskrig', var et produkt af århundreders forudgående udvikling, men også et resultat af aktørers valg og handlinger i perioden op til krigsudbruddet. Udbruddet og forløbet af 'Den store Krig' kom til at forstærke de gamle spor og tendenser, men frembragte også noget nyt. Hele den europæiske politik blev som hævet op i et nyt leje.

Første verdenskrig havde sine forudsætninger i århundreders forudgående udvikling af økonomi, stat, nationsdannelse og til sidst massepolitikken. Hele denne udvikling gennem de historiske processer af socioøkonomisk udvikling, stats- og nationsbygning og international udvikling muliggjorde den moderne industrialiserede massekrig, hvis forløbere var den nordamerikanske borgerkrig og Balkankrigene, men som kom til fuld udfoldelse i verdenskrigen.

Det skærpede modsætningsforhold mellem stormagterne indbyrdes, det storpolitiske spil i årtierne frem mod 1914 og underliggende dette vestliggørelsens dialektik gjorde også en krig af den type sandsynlig. Krigens forløb og udfald var videre præget af de forudgående historiske forudsætninger og af de modstående alliancer, der konkret havde udkrystalliseret sig i det forudgående storpolitiske magtspil.

Men verdenskrigen tilføjede også noget nyt. Den frembragte som nævnt et spring i udviklingen af opfattelser, handlemåder og politik. På slagmarkerne blev grunden lagt til en ny europæisk politisk kultur præget af vold, forfølgelser, tortur og udryddelser. Sådanne fænomener havde ganske vist også været rigeligt forekommende i Europas tidligere historie, men nu kom de til at optræde styrket af det industrielle samfunds og den udviklede statsmagts massive kraft, båret frem af den nye massepolitik dynamik og forstærket af krigens frontoplevelser.

De ekstremistiske, ultranationalistiske, antisemitiske og antihumanistiske bevægelser, der var udviklet allerede i slutningen af det 19. og i det første årti af det 20. århundrede, fik en accelereret fremgang under krigen og radikaliseredes yderligere. Den samtidige, sociale mobilisering og fremgang for en socialistisk, demokratisk massebevægelse, der vakte så store forhåbninger på den europæiske venstrefløj, blev, skulle det vise sig, en forbigående episode. Mellemkrigsårene igennem måtte den socialdemokratiske arbejderbevægelse kæmpe en retrætekamp for at fastholde de sociale og demokratiske erobringer fra 1918. Længere østpå degenererede bolsjevismen til stalinisme, og dens oprindelige internationalisme blev forvandlet til en national udviklingsstrategi. Af episodisk karakter blev også såvel den demokratiske forhåbning og politik som den moderate nationalisme, der i 1918 var blevet artikulert af præsident Wilson.

Krigens udfald medførte også bemærkelsesværdige omrokeringer i den internationale politik. De i forvejen svage stormagter, Rusland, Østrig-Ungarn, det osmanniske imperium og Italien, blev verdenskrigens tabere (selvom Rusland indtil 1917 og Italien siden 1915 tilhørte blokken af sejrende, *Ententen*). Vinderne blev de fremskredne vestmagter, Storbritannien og Frankrig, samt den opstigende stormagt på den anden side af Atlanten, USA.

Alligevel skal man her være varsom med at indlæse et uundgåeligt forløb. Den store joker i det

europæiske magtspil var Tyskland, en stormagt der lå mellem øst og vest, og som var den mest industrielt og militært udviklede magt i det kontinentale Europa. Tyskland var en formidabel modstander for *Ententen*. Mindst to gange i løbet af krigen, nemlig i 1914 og i foråret 1918, var Tyskland ved at bryde igennem *Ententemagternes* forsvarslinjer i Nordfrankrig, og i 1917 var Tyskland en overgang ved at tvinge *Ententen* i knæ gennem den uindskrænkede ubådskrig i Atlanten. I foråret 1918 tvang Tyskland ved Freden i Brest-Litovsk det besejrede Rusland helt ud af krigen. Samlet havde det krævet Storbritanniens, Frankrigs, Ruslands og USAs forenede anstrengelser at besejre Tyskland, og så var det endda på et hængende hår.

Selv efter nederlaget og fredsslutningerne i Paris forblev Tyskland en potentielt uhyre stærk magt i Europa, et potentiale der midlertidigt blev overskygget af landets store problemer i 1920'erne, men som de franske beslutningstagere så og frygtede allerede fra 1919 og fremefter. Det var et potentiale, Hitler efter magtovertagelsen i 1933 skulle aktivere med skæbnesvangre konsekvenser.

Man kan i det 20. århundrede identificere nogle voldsomme 'brud' eller 'sporskift'-samfundsmæssige og politiske eruptioner, der frembragte nye situationer, forløb og resultater. Nyt og uventet i forhold til samtidige, fremskridtoptimistiske forestillinger i såvel den liberalistiske som den socialistiske tradition. Sådanne 'brud' talte udover verdenskrigen selv sammenbruddene af de demokratiske republikker, der var dannet efter krigen, fascismens og nazismens magtovertagelse i store dele af Europa - mest skæbnesvangert i Tyskland - etableringen af Det tredje Rige, den russiske revolution og stalinismens senere udvikling i Rusland/Sovjetunionen, 2. verdenskrig og den kolde krig. Alle disse begivenheder, forløb og samfundsmæssige konstruktioner havde som sagt deres forudsætninger i den forudgående historie. De indtraf ikke ganske tilfældigt som pludselige lynnedslag i en ellers 'normal udvikling', hvad dette så end måtte være. Men der var *samtidig* tale om voldsomme eruptioner, om 'sporskift' der frembragte noget *nyt* i den angivne forstand.

Forudsætningerne for det 20. århundredes voldsomme begivenheder var som sagt frembragt af hele den forudgående socioøkonomiske udvikling og stats- og nationsbygningen gennem århundreder, det internationale spil mellem center og periferi og stormagternes positioneringer samt vestliggørelsens dialektik. Der var her i de historiske forløb blevet frembragt enorme økonomiske, teknologiske og militære magtmidler, som topaktørerne kunne bringe i anvendelse med forfærdende kraft og skæbnesvangre konsekvenser. Massepolitikken udfoldelse havde samtidig i bunden af de europæiske samfund skabt en ny dynamik. Det samme gjaldt globaliseringens og stormagtspolitikken udvikling, der tillige havde øget den indbyrdes afhængighed og sårbarhed.

Det 20. århundredes europæiske historie er - set i det lange historiske perspektiv - det korte 'nu', hvor aktørernes handlinger slog igennem med forfærdende kraft. [1]Hele historien er naturligvis fuld af handlinger med konsekvenser, og allerede det 19. århundredes europæiske udvikling var præget af højst konfliktfyldte, turbulente forløb og voldsomme omskiftelser.[2]Men aldrig har handlingernes magt og konsekvenser dog været så store som i det 20. århundrede.

En så voldsom, omfattende og konsekvensrig begivenhed som 1. verdenskrig havde såvel strukturelle som aktørmæssige forudsætninger. De strukturelle forudsætninger søgte man at teoretisere allerede i de klassiske imperialismeteorier. De aktørmæssige forløb er stadig genstand for historikernes analyser og teoretiseringer.[3]

2. Spørgsmålet om krigens forankring i periodens karakter. Imperialismeteorierne

Almindeligvis havde man i den europæiske tænkning og opinion op til 1914 slet ikke forudset krigen og den kommende turbulente udvikling. Tværtimod. Den generelle før-1914-opfattelse i både den liberalistiske og i den socialistiske tradition var præget af overordentlig optimisme og tro på civilisationens fortsatte fremskridt. Kun en lille gruppe på den yderste venstrefløj af den socialistiske

bevægelse var før krigen begyndt at tænke den tanke, at det kunne gå anderledes. Op til krigen og under denne udviklede disse teoretikere de klassiske imperialismeteorier.

Spørgsmålet om de europæiske samfunds drift hen imod en stor krig og denne bevægelses forankring i dybere samfundsmæssige forhold var det centrale tema i de klassiske imperialismeteoriers analyser af kapitalismens udvikling.[4] Disse teorier var netop ikke diplomathistorier eller individualpsykologiske motivanalyser, men forsøg på at analysere en hel fase i kapitalismens udvikling, et grundforhold der ofte overses af nutidige kritikere.[5]

I sin bog fra 1916, *Imperialismen som kapitalismens højeste stadium*, karakteriserede Lenin således 'imperialismen' som den højeste – men også sidste – fase i den kapitalistiske udvikling.[6] Det var en fase karakteriseret ved trust og monopoldannelser samt intensiverede konflikter mellem stormagterne om opdelingen af verden i markeder og indflydelsessfærer med heraf følgende øget risiko for krig.[7] Dertil kom, at de europæiske magters ekspansion ind i oversøiske områder og lande (senere kendt som 'Den tredje Verden') her fremkaldte social uro og nationale bevægelser. I en artikel fra 1913 med den bemærkelsesværdige titel "Tilbageblevne Europa, fremskredne Asien" proklamerede Lenin, at tyngdepunktet i den globale udvikling ville forskyde sig over mod Asien.[8]

I flere analyser gennem årene havde Lenin tillige fulgt kapitalismens udvikling internt i Rusland i dens sammenstød med traditionelle strukturer og kræfter.[9] Det var et tema som også havde optaget Trotski. I bogen *Resultater og perspektiver* fra 1906 havde han udviklet teorien om den 'ujævne og kombinerede udvikling': I Rusland var der, erklærede Trotski, tale om en ujævn og kombineret samfundsudvikling, hvor faser og forløb, der i Vesten havde været adskilt i en tidssekvens, i Rusland var skubbet sammen i et komplekst forløb, hvor elementer af den nye industrielle, kapitalisme udviklede sig i en sameksistens med det gamle samfunds økonomiske, sociale og politiske strukturer, hvorved der fremkom særlig konfliktfyldte og mangefacetterede forløb.[10]

Politisk drog Lenin i april 1917 den strategiske konklusion, at man i Rusland ville kunne påbegynde – men ikke videreføre – den socialistiske revolution. Rusland taget for sig var ganske vist ikke moden for socialistisk revolution og socialisme, men det var Europa som helhed. Europa var som en sammenhængende kæde af krig, social uro og spirende revolter. Kæden kunne hugges over i sit svageste led og det svageste led var Rusland. Derefter ville gnisten fænge og udløse revolutioner i vest, specielt i Tyskland. Denne udvikling i vest ville så igen kunne virke tilbage på udviklingen i Rusland og befordre en videre udvikling der.[11]

Denne grundpræmis om den mulige socialistiske revolution i Vesten var, skulle det vise sig, forkert. I Rusland drev den teoretiske analyse Lenin ud i en politisk kurs, der stødte an mod ikke blot de øvrige socialistiske partier og bevægelser, men også mod et flertal i hans eget parti.[12] Langt mere afgørende for den russiske revolutions udbrud og forløb var dog virkningerne af verdenskrigen, de ophobede sociale konflikter og de spontane bevægelser i samfundets bund. Det centrale i vores teoretiske sammenhæng her er imidlertid den underliggende teori om verdenskrigens forankring i kapitalismens udvikling, de øgede storpolitiske konflikter samt spændingen mellem centrum og periferi.

Hvor Lenin og Trotski havde interesseret sig meget for den russiske periferisituation og den globale udvikling, fokuserede den østrigsk-tyske marxist Rudolf Hilferding på den udviklede kapitalisme og denne kapitalismes indplacering i det videre verdenssystem. I sin bog fra 1910, *Das Finanzkapital*, havde Hilferding analyseret den udviklede europæiske kapitalisme. Det er dog tydeligt, at det især er den tyske og østrigske kapitalisme, der var hans inspiration.[13]

Den klassiske konkurrencekapitalisme med dens mangfoldighed af enkeltbedrifter, hvor rollen som

ejer og foretager var sammenfaldende, var, erklærede Hilferding, et overstået stadium. Den moderne kapitalisme er en 'organiseret kapitalisme' kendetegnet ved storvirksomheder med bureaukratiske strukturer, ved truster, monopoler og karteller, samt ved bankernes indflydelse, ja ved en sammensmeltning af industri- og bankkapital. Den moderne kapitalisme er ikke blot en 'organiseret kapitalisme', men også en 'finanskapitalisme'.[\[14\]](#)

Men finanskapitalismen er også en *ekspansiv* kapitalisme, der trænger frem overalt på jorden for at sikre kapitaleksport, afsætningsmarkeder og råstoffer for stormagternes nationale økonomier. Finanskapitalen har herunder brug for en stærk stat, en stat der kan "gribe ind overalt i verden" og "føre ekspansionspolitik og vinde nye kolonier".[\[15\]](#) Det er det wilhelminske Tysklands *Weltpolitik*, der her træder frem i Hilferdings marxistiske teori. Men foregreb Hilferding i grunden ikke også et helt nutidigt scenarie?

Den gamle konkurrence- og frihandelskapitalismes borgerskab havde, fremhævede Hilferding, været fredeligt og humanistisk indstillet. Den nye aggressive finanskapitalismes borgerskab har for længst mistet denne grundholdning og overbevisning. Det har i stedet udviklet den opfattelse, "at konkurrencekampen mere og mere bliver til en politisk magtkamp", og i stedet for humanismens idé træder "idealet om statens storhed og magt".[\[16\]](#) Igen er Hilferding forbløffende aktuel.

Omtrent samtidig med Hilferding udviklede Nicolai Bukharin i sit værk fra 1914 om imperialismens verdensøkonomi en tilsvarende teori: I den moderne kapitalisme er koncentrationen og monopoliseringen vidt fremskreden og de store monopoler, truster, karteller og banker smelter i stigende grad sammen med den statslige magt.[\[17\]](#) Staten selv udviklede sig mere og mere til en "militær maskine",[\[18\]](#) og på det globale plan trådte store militær-industrielle konstellationer i stigende grad op mod hinanden i et intensiveret konkurrenceforhold.[\[19\]](#)

Også Rosa Luxemburg var stærkt optaget af spørgsmålene om kapitalismens udvikling, globaliseringen, militariseringen og bevægelsen hen mod krig og social katastrofe. I sit værk fra 1913, *Die Akkumulation des Kapitals*, analyserede Rosa Luxemburg nærmere stofskiftet mellem det kapitalistiske centrum og den ikke-kapitalistiske periferi, mellem kapitalismens system og dens omgivelser.[\[20\]](#) Kapitalismen må, fremhævede Rosa Luxemburg, i kraft af sin indre dynamik hele tiden ekspandere. Kapitalismen behøver derfor det stadige stofskifte med de ikke-kapitalistiske omgivelser. Når denne mulighed en gang er udtømt, og den for kapitalismen livsvigtige interaktion ikke længere er mulig, vil kapitalismen bryde sammen.[\[21\]](#) Dette er imidlertid rent teoretisk. Længe inden da ville problemer med akkumulation og forstærkede rivaliseringer mellem de kapitalistiske stormagter føre til krige, omvæltninger og sociale revolutioner.[\[22\]](#)

Perioden op til 1914 var dybt præget af imperialismen, militarisme og bevægelsen hen mod krig. Dette gjaldt i den globale kontekst. Men også internt i de rivaliserende stormagters samfund havde imperialismen en vældig transformerende kraft. Parlamentariske institutioners betydning var dalende, og omvendt styrkedes militæret og bureaukratiet. Den militariserede imperialismen var således centralaksen i hele periodens politiske udvikling, dens altgennemtrængende etos.[\[23\]](#)

I en dystre forudsigelse talte Rosa Luxemburg også om risikoen for et generelt civilisationsbrud, et fald ned i 'barbari'. Men dette var dog ikke nogen uafvendelig skæbne. Socialismen var et alternativ og en mulighed. 'Socialisme eller barbari', som hun formulerede det.[\[24\]](#) Vi kan i dag med bagklogskabens visdom konstatere, at det blev barbariet, der sejrede i næste fase af Europas historie.

De klassiske imperialismeteorier søgte altså at få teoretisk greb om den nye kapitalisme, den globale verdensorden og driften frem mod krig, sociale og nationale revolter, revolution og kontrarevolution. De centrale elementer i det samlede teorikompleks var teorien om den ujævne og kombinerede

udvikling, teorien om det globale stofskifte mellem centrum og periferi, teorien om udviklingen i centerlandene af et militært-industrielt kompleks og styrkelsen indadtil af den militariserede stat samt teorien om sammenfiltringen af økonomiske, politiske og militære konflikter i den internationale politik. Dette omfattende teorikompleks fremstod med en styrke, som er usvækket den dag i dag.[\[25\]](#)

Men de klassiske imperialismeteorier havde også nogle svagheder. Man savnede for det første en endnu større opmærksomhed (en opmærksomhed som dog altså var der) på de politisk-militære komponenter. Staten og storpolitiken spillede en selvstændig rolle i udviklingsforløbene om end stat, og økonomi dog på den anden side dog altid var integrerede i den samlede totalitet. For det andet var imperialismeteoriernes gennemgående grundforestilling forestillingen om perioden som kapitalismens *sidste* fase og socialismen som en *nært forestående* mulighed og politisk opgave en yderligere svaghed i de klassiske teorier. Kapitalismen var i 1918, skønt stærk i England, Tyskland og USA og under betydelig udvikling i en række andre lande, endnu generelt ung.

Teorierne var, for det tredje, også for optimistiske. Den politiske udvikling i Europa styrede, skulle det vise sig, ikke mod socialisme, men mod autoritære og fascistiske regimer samt en ny krig, en mulighed især Rosa Luxemburg dog *havde* set.[\[26\]](#) Socialismen og arbejderbevægelsen i Vesteuropa, der under de voldsomme sociale og politiske ombrydninger ved slutningen af 1. verdenskrig i en periode fremstod som styrket, skulle i mellemkrigsårene komme til at kæmpe en kamp for bare at overleve. Og mod øst, i Rusland, degenererede bolsjevikrevolutionen til stalinisme. Man skal dog passe på, at man ikke ligefrem gør denne senere faktiske udvikling til en uundgåelighed. I de skæbnesvangre år 1917-21 artikulerede venstreradikalismen i Centraleuropa og bolsjevismen i Rusland tværtimod i et brud med 2. Internationales evolutionisme viljens og handlingens muligheder i den nye europæiske sociale orden, der var skabt af krigen.[\[27\]](#)

Det var iøvrigt ikke blot den socialistiske forhåbning, der var for optimistisk. Også det liberale håb viste sig at være en kimære. Den liberal-demokratiske demokratimodel, der ved krigsafslutningen blev etableret som regimeform i en række lande, brød sammen igen efter en kort årrække. Det samme gjaldt den wilsonske model for nationernes selvbestemmelsesret.

Det teoretiske perspektiv må imidlertid ikke blot forlænges fremefter og her korrigeres på væsentlige punkter. Det må også strækkes bagud. Man må for at nå til en fyldigere teoretisk forståelse, og dette er den fjerde kritik og korrektion af de klassiske teorier, også medtage de lange linjer og det lange perspektiv. [\[28\]](#) En strukturanalyse af den angivne art er nødvendig for en fuld forståelse af periodens karakter og til belysning af spørgsmålet om, hvorfor en sådan type krig overhovedet var blevet mulig, gennemførlig og sandsynlig.

Skal man så nærmere forklare den konkrete udvikling frem mod udbruddet af netop *den* krig med *de* alliancekonstellationer, som vi kender som '1. verdenskrig', må vi imidlertid se nærmere på aktørernes valg og handlinger, det storpolitiske spil i hele perioden frem til krigsudbruddet i 1914.

3. Vejen til august 1914. Alliancer og kriser

Fra de italienske og tyske nationalstatsgrundlæggelser i 1859–61 og 1870–1871 samt Berlinkongresserne i 1878 og 1884–1885, der kredsede om henholdsvis genetableringen af den europæiske balance efter den russisk-tyrkiske krig 1877 og reguleringen af stormagternes interessesfærer i Afrika, var Europa præget af et seksmagtssystem i en ulige balance.[\[29\]](#) Fra begyndelsen af 1890'erne kom der bevægelse i denne intereuropæiske situation, og i august 1914 eksploderede hele systemet i en omfattende krig, hvor 55–65 millioner mennesker skulle komme til at deltage, millioner døde eller blive lemlæstede, og tre imperier og et kejserdømme gik til grunde.[\[30\]](#)

Man kunne vælge at afvise både teorier om 1. verdenskrig som en 'uundgåelig nødvendighed', et uafværgeligt resultat af kapitalismens iboende dynamik, teorier om eksplosionen i 1914 og krigen som et resultat af målrettede valg og handlinger gennem hele perioden[31] og teorier, der ser krigsudbruddet og krigen som en ren og skær tilfældighed.[32] Gør man det, kommer periodens udvikling og slutresultatet i 1914 sandelig til at fremstå som et problem af dimensioner. Som den engelske historiker James Joll udtrykker det: "The problem of relating [...] broader explanations to the individual decisions taken in July 1914 remains a major historiographical and philosophical problem, which may indeed be insoluble." [33]

Joll taler her om kæderne af valg og handlinger i slutfasen i juli 1914. Vi kan udvide problemstillingen og tale om på den ene side centralt placerede aktørers valg og handlinger gennem hele perioden fra ca. 1890 til 1914 og på den anden side de i perioden gældende strukturelle forudsætninger og betingelser samt forholdet mellem strukturer og aktører. Det bliver problemet naturligvis ikke mindre af. Men vi kan i det mindste afstikke grundmønsteret i det komplekse spil af struktur-aktør-relationer, som stormagterne var indfanget i, og i forlængelse heraf analysere krigen som et brutaliseret struktur-aktør-forløb.

a. Alliancer og kriser

Efter Berlin-konferencen i 1878 indgik Tyskland og Østrig-Ungarn i 1879 en militæralliance.[34] I 1882 sluttede Italien, der var blevet provokeret af den franske besættelse af Tunis i 1881, sig til alliancen, der derved udvidedes til den berømte *Tripelalliance*. [35] Ifølge denne skulle de to øvrige medlemmer komme deres angrebne alliancepartner til undsætning, hvis noget medlem kom i krig med andre magter.

I et modtræk til denne allianceopbygning indgik Frankrig og Rusland noget senere en alliance. Dette skete i flere tempi: I august 1891 etablerede de to lande en *Entente*, der forpligtede parterne til samtidig at mobilisere i tilfælde af en trussel fra et hvilket som helst medlem af Tripelalliancen.[36] I august 1892 blev Ententen suppleret med en militærkonvention, og i januar 1894 kronedes systemet af gensidige forpligtelser med en egentlig alliance.[37]

Alliancen mellem det republikanske og demokratiske Frankrig på den ene side og det reaktionære, absolutistiske Rusland på den anden side blev af mange i samtiden opfattet som helt naturstridig. Men storpolitisk var logikken i overensstemmelse med det gamle princip om magtbalance. Europa var nu opdelt i to modstående konstellationer af stormagter: Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien kontra Frankrig og Rusland. England stod, traditionen tro, uden for den kontinentale alliancepolitik. Man kan sige, at den afgørende, internationale, politiske udvikling i årene fra 1894 frem til krigsudbruddet i august 1914 var Englands bevægelse over i den fransk-russiske lejr.[38]

Frankrig og England havde ellers længe haft modstående interesser i Afrika, hvor de var uenige om indflydelsen i Marokko og Ægypten.[39] Efter slaget mod mahdiens styrker ved Omdurman i 1898 trængte engelske styrker under general Kitchen videre sydpå langs Nilen, hvor de samme år ved Fashoda stødte på en fransk troppestyrke, der var i en vest-østgående bevægelse hen over det afrikanske kontinent. En væbnet konflikt blev kun lige akkurat undgået ved, at franskmændene til sidst bøjede af. Men Fashoda-affæren fremmede ikke ligefrem Englands popularitet i Frankrig.

Også forholdet mellem England og Rusland var dårligt i denne periode. Der var her modstridende interesser vedrørende både Ruslands passage gennem Dardanellerne og indflydelsen i Persien og Afghanistan samt Fjernøsten.[40]

I England var stemningen den, at man skulle undgå at lade sig rive med ind i den ene af de europæiske konstellationer mod den anden. Den konservative premierminister Salisbury stod for en

politik af 'splendid isolation', og på det tidspunkt var Englands forhold til Tyskland mindre anspændt og problemfyldt end forholdet til Frankrig og Rusland.[41] Ja, en lille kreds af imperialister anført af Joseph Chamberlain agiterede ligefrem for et forbund med Tyskland.[42]

Lidt efter lidt skulle dette ændre sig. En udvikling, der alvorligt forværrede forholdet mellem England og Tyskland, var implementeringen af det tyske program for flådebygning under ledelse af admiral Tirpitz, der var blevet marineminister i 1897. I Tirpitz koncept indgik programmet for flådebygning i en bredere politisk strategi for Tysklands erobring af en position som verdensmagt. Programmet og strategien føjede sig derved ind i kejserens og udenrigsdirektør Holsteins visioner for en *Weltpolitik*, en politik der også understøttedes af den nye rigskansler efter 1900, von Bülow.[43] Den nye *Weltpolitik* fik bred politisk opbakning fra såvel konservative som nationalliberale. Socialt cementerede politikken en alliance mellem 'rug og stål', mellem den agrare overklassen og det industrielle bourgeoisis interesser.[44] Ude i samfundet førte nationale foreninger som Flådeforeningen, Koloniselskabet og Rigsforbundet til bekæmpelse af Socialdemokratiet en stærk nationalistisk agitation for en ekspansionistisk politik. Selv fremtrædende, liberale intellektuelle som Friedrich Naumann og Max Weber var begejstrede tilhængere af den tyske *Weltpolitik*. [45]

I den første flådelov af 1898 blev der planlagt bygning af to eskadroner med hver otte slagskibe. Dette plantal blev yderligere forøget i 1900. England svarede igen ved at bygge en helt ny klasse af slagskibe, der både hvad angik pansring og artilleri overgik alle hidtidige, de berømte *dreadnoughts*. Tyskland tog imidlertid konkurrencen op også på dette nye niveau og lancerede fra 1906 og fremefter byggeriet af tyske slagskibe svarende til *dreadnought*-klassen.[46] Dette irriterede og bekymrede englænderne ud over alle grænser, og desuden var flådekapløbet en stigende økonomisk belastning, ikke mindst i en periode hvor 'den nye liberalisme' i England søgte at få gennemført omkostningstunge socialreformer.

Samtidig var der sket ændringer i den franske politik. Under ledelse af udenrigsminister Delcassé foretog den franske regering i disse år en revurdering af den europæiske og internationale situation. Man erkendte, at spørgsmålet om Afrikas deling stort set var afgjort. Det eneste spørgsmål i Afrika, der stadig var vigtig for Frankrig, var det om indflydelsen i Marokko, og her blev man mere og mere overbevist om, at det kun kunne løses på en for Frankrig tilfredsstillende måde i forståelse med Storbritannien. Også andre uoverensstemmelser med Storbritannien måtte efter Delcassés opfattelse kunne løses efter denne formel. Mere grundlæggende søgte Delcassé frem mod en sikkerhedsordning vendt mod Tyskland.[47]

I 1902 indledte Delcassé forhandlinger med den engelske regering, og efter Salisburys tilbagetræden var vejen også her banet for en forståelse. I 1904 indgik Frankrig og England den konsekvensrige *Entente*. De engelske interesser i Ægypten og de franske i Marokko blev herved gensidigt bekræftet.[48] Derudover markerede *Ententen* et vendepunkt i forholdet mellem de to lande.

I årene derefter blev der også ryddet op i de engelsk-russiske uenigheder. Udfaldet af den russisk-japanske Krig havde i sig selv elimineret grundlaget for sammenstødet mellem engelske og russiske interesser i Fjernøsten og samtidig gjort russerne mere forhandlingsvenlige i vest. Den nye russiske udenrigsminister efter 1906, Isvolsky, bidrog stærkt til en kursændring i den russiske mellemøstpolitik, og i 1907 blev de engelsk-russiske uoverensstemmelser om Persien bilagt. Den engelsk-russiske entente af august 1907 delte Persien op i en nordlig russisk indflydelseszone og en sydlig britisk.[49]

Ligesom den fransk-engelske entente af 1904 var den russisk-engelske entente af 1907 altså umiddelbart af begrænset rækkevidde. Men begge ententer var dog vigtige vendepunkter for den

udvikling, der førte frem til stormagternes konstellationer i august 1914. På den anden side er det nok også for fristende at tolke 1904- og 1907-aftalerne ud fra vores senere viden. Den engelske beslutningselite holdt længe, faktisk helt frem til slutningen af juli 1914, kortene tæt ind til kroppen i spørgsmålet om et mere forpligtende engagement på det europæiske kontinent.

I årene efter den fransk-engelske entente af 1904 fik især tre begivenhedsforløb afgørende betydning for den storpolitiske udvikling frem mod 1914: Marokko-kriserne, udfaldet og konsekvenserne af den russisk-japanske krig samt udviklingen på Balkan.

Marokko-kriserne i 1905 og igen i 1911 udsprang generelt af den tyske *Weltpolitik* og mere konkret af tyske forsøg på at prøve Ententens bærekraft. I marts 1905 steg kejser Wilhelm pludselig fra et tysk skib i land i Tanger i Marokko. Han holdt her en tale, hvor han proklamerede sig som beskytter af Marokkos suverænitet, idet han i øvrigt markerede de tyske interesser i landet. Det var et skaktræk mod Frankrig og de franske interesser i Marokko, men samtidig et forsøg på at teste Ententens bærekraft. [\[50\]](#)

Der opstod en diplomatisk krise, der i første omgang førte til, at Tyskland fik frempresset indkaldelsen af en international stormagtskonference i Algeciras i Spanien. På konferencen i januar 1906 viste det sig imidlertid, at Tyskland kun blev bakket op af Østrig-Ungarn. De øvrige deltagere – herunder Storbritannien – støttede de franske synspunkter og interesser. Ententen holdt, og Tyskland havde lidt et diplomatisk nederlag. [\[51\]](#)

I 1911 udviklede der sig en ny Marokko-krise, da den tyske kanonbåd *Panther* sejlede ind og kastede anker i Agadirs havn. Tyskland krævede derefter, som kompensation for at undlade at sætte sig på havnene i Marokko, at få Fransk Congo. 'Panter-springet' udløste stærke reaktioner ikke blot i Frankrig, men også i England. Det hele endte med, at Tyskland måtte trække sig tilbage fra Marokko mod at få udleveret nogle mindre og ganske værdiløse junglestrækninger i Centralafrika. [\[52\]](#) Til gengæld var den fransk-engelske Entente endnu en gang blevet fastholdt, og derudover havde krisen mobiliseret stærke antityske stemninger og følelser i de to lande.

Det andet konsekvensrige forløb i årene efter 1904 var den russisk-japanske krig. [\[53\]](#) Udfaldet af den japansk-kinesiske krig i 1894–1895, der havde demonstreret Japans styrke i området, samt konstruktionen af den transsibiriske jernbane havde efterhånden trukket Rusland ind i stormagtsspillet om interessesfærer i Fjernøsten. Ved traktater havde Rusland sikret sig retten til at bygge jernbaner i området, samtidig med at russiske handelsinteresser begyndte at gøre sig gældende. Under Bokseropstanden i Kina i 1900 havde Rusland ligesom en række andre magter sendt tropper til Kina og Manchuriet. Den planlagte evakuering af tropperne i 1903 udeblev imidlertid. I stedet lod zar Nikolai II russiske tropper sive ind i den nordlige del af Korea. Der udviklede sig derved i løbet af denne periode et stærkt spændingsforhold mellem Rusland og Japan, der havde modstående interesser i området, og som følte sig styrkede efter den gennemførte interne militære modernisering samt den engelsk-japanske entente af 1902.

I første omgang forsøgte Japan at få en aftale i stand med Rusland om indflydelsessfærer i Manchuriet og Korea. Det strandede på en blanding af modstand og uklar kompetencefordeling samt divergerende målforestillinger på russisk side. [\[54\]](#) I februar 1904 angreb Japan derefter uden varsel den russiske militærhavn Port Arthur, som efter en længere belejring faldt i december 1904. Også det store slag ved Mukden i Manchuriet i februar–marts 1905 blev en sejr for Japan. Og da den russiske regering hjemme i Skt. Petersborg sendte den russiske Østersøflåde på en månedlang rejse syd om Afrika (Suezkanalen kunne ikke benyttes på grund af engelsk modstand) til Fjernøsten, blev den nærmest udslettet ved slaget i Tsushima-strædet i maj 1905. [\[55\]](#)

USA tilbød nu at mægle, og i september 1905 blev fredsaftalen i Portsmouth, New Hampshire

underskrevet. Rusland måtte afstå Port Arthur og Liaotung-halvøen, opgive sine interesser i Manchuriet og i Korea, der blev japansk protektorat, samt afstå den sydlige halvdel af Sakhalin-øen til Japan.[\[56\]](#) Rusland havde lidt et ydmygende nederlag mod en asiatisk magt, og dets interesser og bestræbelser i Fjernøsten var blevet stækket. Dette fik flere konsekvenser. For det første indvirkede krigen og nederlaget på det interne forløb i Rusland kulminerende med revolutionen i 1905.[\[57\]](#) For det andet bidrog nederlaget til, at Rusland søgte frem til en forståelse med England om deres modstående interesser i Mellemøsten. Endelig dirigeredes den russiske udenrigspolitik igen tilbage til Europa. Rusland var tilbage på Balkan.

b. Østrig-Ungarn og udviklingen på Balkan

På Balkan tørnede Rusland imidlertid sammen med Østrig-Ungarn.[\[58\]](#) Efter Østrigs nederlag til Preussen i slaget ved Königgrätz i 1866 var den østrigske udenrigspolitiske interesse blevet forskudt sydøst fra det tyske rum nedad mod Balkan. Som vi har set det, havde Østrig-Ungarn på Berlinkongressen i 1878 fået adgang til at administrere Bosnien og Herzegovina som et europæisk mandat. I 1908 så Østrig sit snit til at skride til en egentlig anneksion. Østrigske liberale politikere var imod planerne herom, fordi man frem for alt ville undgå at få sluset endnu flere slaviske folk ind i dobbeltmonarkiet. Den samme opfattelse og holdning havde den ungarske regering. Heller ikke den magyarske elite ønskede flere slaver ind i riget. Da anneksionen så alligevel blev en kendsgerning, havde man sikret sig, at Bosnien-Herzegovina i hvert fald *ikke* skulle indgå i Kroatien, som tilhørte den ungarske rigshalvdel, men administreres direkte fra Wien.

Omvendt var der i indflydelsesrige kredse i hæren og bureaukratiet i Wien en stærk stemning for en yderligere ekspansion ned på Balkan og herunder en egentlig anneksion af Bosnien-Herzegovina.[\[59\]](#) Denne retning blev i årenes løb stærkere og stærkere. I 1906 blev Conrad von Hötzendorf udnævnt til chef for den østrig-ungarske generalstab, og samme år overtog baron Aerenthal posten som udenrigsminister. Begge var stærkt tilhængere af den ekspansionistiske linje; Aerenthal var dog på den anden side modstander af Conrads politik for præventiv krig.[\[60\]](#)

Samtidig var det serbiske problem under fuld udvikling. I 1903 havde et militærkup væltet det gamle, østrigskvenlige Obrenovic-dynasti og erstattet det med den østrigskfjendtlige kong Peter fra Karageorgevic-dynastiet.[\[61\]](#) Serbien kom derefter mere og mere til for såvel den østrigske elite som dele af de efterhånden mere nationalt bevidste sydslaver til at fremstå som et potentielt Piedmont: Udgangspunktet for en samling af de sydslaviske folk i en samlet, uafhængig stat.[\[62\]](#) For den dominerende østrigske elite var dette et skrækscenarie, for de sydslaviske nationalister et håb og et forankringspunkt for de videre, nationale bestræbelser.

Flere og flere af de serbere, der levede inden for dobbeltmonarkiets område, havde efterhånden opgivet håbet om ligestilling i monarkiet og skuede over grænsen mod Serbien. Også blandt en del af monarkiets kroater vandt tanken om en samling af de sydslaviske folk genklang. Andre serbere og kroater var dog modstandere af en forening af serbere og kroater i en fælles stat, så den nationalpolitiske situation var ganske kompleks. Men Serbien var og forblev en base for en stadig mere aggressiv nationalisme og antiøstrigsk politik. Situationen kompliceredes yderligere ved, at Serbien var Ruslands protegé på Balkan.

Således var situationen, da nyheden om den ungtyrkiske revolution i Konstantinopel i juli 1908 nåede frem til Wien.[\[63\]](#) Den nye, ungtyrkiske elite søgte at samle en nationalforsamling med delegerede fra hele riget, inklusive Bosnien og provinserne i Bulgarien. Kredse i den østrigske elite anført af udenrigsminister Aerenthal forcerede nu som respons herpå planerne om en egentlig anneksion af Bosnien-Herzegovina. Dette krævede imidlertid, at man nåede til en eller anden forståelse med Rusland, der som sagt efter den tabte krig i Fjernøsten var vendt tilbage på Balkan med fuld opmærksomhed på sine interesser der.[\[64\]](#)

På et møde i september 1908 i Buchlau i Mähren indgik den østrigske udenrigsminister Aerenthal og den russiske udenrigsminister Isvolsky en overenskomst om, at Rusland skulle støtte en østrigsk anneksion af Bosnien og Herzegovina mod, at Østrig til gengæld bakkede op om de russiske interesser omkring Bosporus-stræderne, herunder fri passage gennem Dardanellerne. [65] Denne del af aftalen forudsatte naturligvis accept fra de øvrige stormagter, ikke mindst fra Storbritannien.

Isvolsky drog derefter ud i Europa for at sikre sig en sådan tilslutning. Da han var i Paris kunne han imidlertid læse i aviserne, at Østrig-Ungarn allerede var i fuld gang med at annektere Bosnien-Herzegovina. Isvolsky og Rusland var blevet snydt.

Da det kom til stykket, afviste Storbritannien Isvolskys plan vedrørende stræderne. Rusland fik derved intet som helst ud af Buchlau-aftalen. Omvendt havde Østrig-Ungarn egenmægtigt annekteret Bosnien og Herzegovina, en handling der blev understøttet af Tyskland. Rigskansler Bülow lagde et stærkt pres på den russiske regering og krævede samtidig i ultimativ form, at den skulle gøre sin indflydelse gældende over for Serbien. Det endte med, at såvel Rusland som Serbien måtte acceptere anneksionen som et fait accomplis. Begge var blevet ydmyget, og Centralmagterne - Tyskland og Østrig-Ungarn - havde vundet en sejr.

Men samtidig var der blevet skabt et fortilfælde og lagt et spor fremefter: I 1914 huskede både Rusland og Serbien forløbet og ydmygelsen i 1908. Det gjorde Østrig-Ungarn og Tyskland for så vidt også, men de modstående parter drog, som vi skal se det, modsatrettede konklusioner og handlingsstrategier af erfaringerne fra 1908.

Stødet til den videre udvikling på Balkan kom fra en lidt uventet kant. I 1911, midt under den anden Marokko-krise, angreb Italien Tripolis - det nuværende Libyen, der var en del af det osmanniske imperium. Italienerne nedkæmpede hurtigt de tyrkiske garnisoner, men havde store problemer med de arabiske stammer længere inde i landet. Samtidig besatte Italien De dodekanesiske Øer ud for Lilleasiens kyst. I 1912 anerkendte Tyrkiet Tripolis' uafhængighed (men ikke den italienske erobring). [66]

Det italienske angreb på tyrkiske besiddelser og de hurtige sejre satte et skred i gang blandt Balkanfolkene. I løbet af foråret 1912 indgik Serbien, Bulgarien, Montenegro og Grækenland en række indbyrdes aftaler om gensidig hjælp, og i december 1912 angreb alle fire stater Tyrkiet, der efter en række nederlag måtte slutte fred i marts 1913. [67]

De sejrende parter kunne imidlertid ikke enes om fordelingen af byttet, og i slutningen af juni 1913 gik Bulgarien, moralsk støttet af Østrig-Ungarn, til angreb mod de øvrige tre stater. Bulgarien blev imidlertid i den efterfølgende krig slået af både Serbien og Grækenland og i øvrigt også af Rumænien og Tyrkiet, der blandede sig i opgøret. [68]

Ved freden i Bukarest i august 1913 fik Tyrkiet Adrianopel, som det havde mistet i den første Balkankrig, tilbage. Serbien fik størstedelen af Makedonien. Rumænien fik den sydlige del af Dobrudja, og Grækenland fik den sydlige del af Makedonien med byen Saloniki samt en række øer i Ægæerhavet. Bulgarien fik sit krigsbytte fra den første krig slemt beskåret og beholdt blot en del af det vestlige Thrakien samt en lille del af Makedonien.

Under hele krisen med de to krige havde Storbritannien presset Tyskland hårdt for at få det til at holde Østrig-Ungarn tilbage, og regeringen i Wien havde til sidst måttet opgive at støtte Bulgarien. I et stormagtsperspektiv må man sige, at hvor udfaldet af Bosnienkrisen i 1908 havde været en sejr for Centralmagterne, var udfaldet af Balkankrigene 1912–1913 en sejr for Ententemagterne. Men udfaldet af krigene havde også skabt megen bitterhed i Sofia og Konstantinopel, og dette kom i udbrud, da man skulle vælge side i 1914.

Den tyske regering var også hurtig til at udnytte den mulighed, der her åbnede sig for et tættere samarbejde med Tyrkiet. Tysklands interesse i området var af ældre dato. Allerede fra 1880'erne havde tysk kapital søgt ind i området, og man var med Deutsche Bank som drivende kraft i gang med et jernbaneprojekt Berlin–Bagdad, et projekt der indgik i videre politiske, militære og økonomiske planer for tysk infiltration i området.^[69] Og selveste kejseren havde i 1898 foretaget en rundrejse til Konstantinopel, Damaskus og Jerusalem og forsikret sultanen og hans undersåtter om Tysklands venskab.^[70] Nu, i november 1913 efter nederlagene i Balkankrigene, modtog Tyrkiet ivrigt et tysk tilbud om bistand til modernisering af hæren. En talstærk tysk militærmission under ledelse af Liman von Sanders blev afsendt, og under hans ledelse blev den tyrkiske hær reorganiseret og strædernes befæstningsanlæg moderniseret.^[71]

Af særlig betydning for den videre udvikling på Balkan, samt de vidtrækkende internationale konsekvenser heraf, blev udviklingen af en aggressiv politik i dele af den østrig-ungarske beslutningselite. I 1906 var baron Aerenahl blevet udnævnt til ny udenrigsminister efter den forsigtige Goluchowski, og Conrad von Hötzendorf samtidig til generalstabschef for monarkiets samlede hærstyrker. Begge var protegeret af tronfølgeren Franz Ferdinand, og begge var tilhængere af en ekspansionistisk linje.^[72]

Udenrigsminister Aerenthal sigtede mod en østrigsk ekspansion helt ned til og med Saloniki. Serbien skulle formelt have lov til at bestå som selvstændig stat, men bringes tilbage i det samme underordnede forhold til Østrig, som det var tilfældet i Obrenovic-dynastiets dage før 1903. Han var også for at realisere dette mål parat til at nå til en forståelse med Rusland, der sikrede de russiske interesser omkring stræderne.^[73] Vi har også set, hvorledes han i praksis håndterede denne nåen til forståelse med Rusland.

Aerenthal blev i 1912 efterfulgt på udenrigsministerposten af Leopold Berchtold, der var tilhænger af en endnu hårdere politik over for Serbien. I 1914 var Berchtold en af de stærkeste fortalere for det hårde ultimatum til Serbien.^[74] Men høgen over alle høge var dog den øverstkommanderende.

Chefen for de væbnede styrker, Conrad von Hötzendorf, var fast overbevist om, at Østrig-Ungarn var omgivet af fjender til alle sider, fjender der alle pønsede på at likvidere monarkiet og dele byttet mellem sig indbyrdes. Efter hans opfattelse måtte man, inden Rusland blev for stærkt, tage et opgør med fjenderne én efter én. Conrad var tilhænger af præventive krige mod både Italien og Serbien.^[75]

Conrad var en glødende patriot og søgte vedvarende og ihærdigt at presse sine synspunkter igennem. Han var også en mægtig person, der forestod moderniseringen af hæren og udfærdigelsen af planer for mobilisering og militære strategier, samtidig med at han aktivt politiserede. Som en af Conrads modstandere i den kommende Store Krig malende har karakteriseret ham og hans position: "denne mand, som aldrig frygtede nogen eller noget, som var sit hverv og sin kejser urokkelig tro, sad år efter år midt i Europas krudtmagasin med det farligste sprængstof i sin personlige varetægt".^[76]

Bag personer som Aerenthal og Conrad stod den indflydelsesrige tronfølger Franz Ferdinand. Franz Ferdinand var af politisk overbevisning reaktionær og antidemokrat. Denne grundholdning var koblet sammen med en sans for organisation og effektivitet, en betydelig kynisme samt en vilje til at vælge utraditionelle midler for at nå sine mål.^[77]

Hans overordnede mål var en styrkelse af monarkiet og en centralisering af beslutningsprocessen i riget. Han nærede i den forbindelse en dyb uvilje mod ungarerne, specielt den magyarske adel. Af samme grund og for at effektivisere systemet – men ikke fordi han var tilhænger af demokrati – gik han ind for indførelse af almindelig valgret i Ungarn, samtidig med at han i øvrigt var en forbitret

modstander af almindelig valgret i den østrigske rigshalvdel.[78] Han var også i givet fald villig til at sætte militæret ind for at gennemtrumfe sine reformer over for den ungarske adel.[79] Men selvom Franz Ferdinand var parat til i givet fald at sætte sine mål igennem med skrupelløs konsekvens, var han dog på den anden side ikke tilhænger af Conrads ide om præventive krige, fordi han frygtede, at sådanne ville føre til monarkiets undergang.[80]

Franz Ferdinand tumlede med flere planer og ideer for en effektivisering af monarkiet. En af disse var en variant af 'trilateralisme', dvs. en løsning, der indebar, at man opgav den dualistiske konstruktion fra 1867 til fordel for en model, hvor de sydslaviske folk blev hævet op som en tredje og med de to andre ligestillet part i monarkiet.[81] Af samme grund var han forhadet blandt de sydslaviske nationalister med forankring og forbillede i Serbien. De ønskede ikke nogen ophøjelse af de sydslaviske folk til ligestillet tredjepart i monarkiet, men en frigørelse fra monarkiet og dannelsen af en selvstændig, sydslavisk stat med Serbien som kerne.

Aktører som Franz Ferdinand, Aerenthal, Berchtold og Conrad var 'høge' i toppen af dobbeltmonarkiets beslutningsstruktur. Der var dog også aktører, der trak i anden retning. Den gamle kejser Franz Joseph holdt fast på dualismen og alliancen med den magyarske elite. Han gav også grønt lys for indførelsen af almindelig valgret i den østrigske rigshalvdel, ligesom han havde accepteret Koerbers og Becks reformpolitikker. Franz Joseph var også en af de topaktører, der i juli 1914 i den første fase af Sarajevokrisens udvikling søgte at holde hovedet koldt. Han blev heri kraftigt understøttet af den ungarske premierminister Istvan Tisza.[82]

Den østrig-ungarske beslutningselite udgjorde således ikke nogen homogen blok med én samlet politik. Men set over en årrække er det dog tydeligt, at den mere aggressive fløj, 'høgene', vandt terræn.

4. De militære planers egendynamik

Til det storpolitiske spil i disse år hører også de planer, der blev udformet af de militære ledelser. Disse planer hørte på den ene side til aktørspillet, men påvirkede på den anden side, da de først var udformet, topaktørernes handlinger i slutfasen. De blev til strukturelle begrænsninger for aktørernes handlemuligheder.

Den tyske 'von Schlieffen-plan' var udformet i 1905 af den daværende chef for 'den store generalstab', general Alfred von Schlieffen.[83] Planen byggede på den forudsætning, at Tyskland i tilfælde af en kommende krig ville blive involveret i en tofrontskrig. Man antog endvidere, at Rusland skulle bruge et betydeligt tidsrum til at gennemføre sin mobilisering. I dette tidsrum fra krigens udbrud frem til det tidspunkt, hvor Rusland aktuelt kunne gøre sig gældende på østfronten, skulle Tyskland nedkæmpe Frankrig gennem en hurtig og massiv offensiv. Offensiven skulle ikke rettes mod sydvest ad den korteste rute ind i Frankrig, idet der her var stærke franske befæstninger, men fra nord i en stor bue gennem Holland og Belgien og sydpå med den yderste tyske højrefløj i en ilmarich ned langs kanalkysten. De yderste tyske arméer skulle marchere ned vestom Paris og derefter svinge østover og indkredse og tilintetgøre de franske hære. Von Schlieffen planen var militært vel gennemtænkt. Men den bandt de tyske politiske beslutningstagere til en paradoksal og skæbnesvanger politik: I en kommende situation præget af optræk til et muligt angreb fra Rusland skulle Tyskland svare igen med at angribe - Frankrig! Og det skulle ske hurtigt. Dette skulle netop blive en af de selvudløsende dynamikker i 1914 situationen.

Den franske 'Plan 17' byggede på den nye franske militærdoktrin om offensiv krigsførelse, 'l'offensive à l'outrage'. Ligesom nederlag skyldtes en defensiv holdning og lav moral, ville omvendt selve viljen til sejr og en offensiv ånd kunne sikre sejren. "Victoire = volonté", som general Ferdinand Foch udtrykte det. Ifølge 'Plan 17' skulle store franske hærstyrker straks ved et

krigsudbrud angribe ind i Elsass-Lotrigen og op langs Meusefloden.[\[84\]](#)

Den russiske generalstab under ledelse af hærens øverstkommanderende, storfyrst Nicolai Nicolajevich, havde udarbejdet to krigsplaner, en 'Plan G' (Germania) og en 'Plan A' (Austria). Ledelsen satsede her i første omgang på Plan A, der indebar en hastig og massiv offensiv ind i Galizien mod de østrig-ungarske hære her for at fremtvinge en hurtig afgørelse. Efter fransk pres gik den russiske generalstab dog med til at åbne for en tidlig russisk offensiv også ind i Østpussen i overensstemmelse med Plan G.[\[85\]](#)

Den østrig-ungarske militærledelse under Conrad von Hötendorf havde også udarbejdet militære planer, planer der søgte at tage højde for imperiets vanskelige situation i tilfælde af et krigsudbrud: En hovedstyrke på ni armékorps (*A-Staffel*) skulle forberedes til en hovedoffensiv mod *enten* Rusland *eller* Italien. En mindre styrke på tre armékorps (*Minimalgruppe Balkan*) skulle mobiliseres og sættes ind mod Serbien. Derudover opererede planen med en strategisk reserve på fire armékorps (*B-Staffel*), der i givet fald skulle forstærke enten *A-Staffel* eller, hvis Rusland holdt sig i ro, *Minimalgruppe Balkan* med henblik på en afgørende offensiv ind i Serbien.[\[86\]](#)

I England var der i 1904 blevet dannet en *Imperial Defence Committee* og nogle år senere en generalstab for hæren under ledelse af Sir Henry Wilson, der var stærk tilhænger af et militærteknisk samarbejde med franskmændene. Ifølge de militære planer, der blev lagt i disse år, skulle det professionelle britiske ekspeditionskorps (BEF) ved et krigsudbrud overføres til Frankrig og her placeres på den franske hærs yderste venstrefløj. Den politiske ledelse søgte dog så længe som muligt at lægge en dæmper på det engelsk-franske militærtekniske samarbejde.

I flådestrategisk henseende satsede man på at holde flåden samlet i de nye flådehavne på Orkneyøerne (Scapa Flow) og i Nordskotland (Firth of Forth). Herfra kunne *The Grand Fleet* hurtigt sendes ud mod eventuelle tyske udbrudsforsøg. Målet var at holde den tyske flåde indespærret i Helgolandsbugten.[\[87\]](#)

5. Indenrigspolitikken eller udenrigspolitikken primat?

Stormagternes udenrigspolitik i perioden var ikke totalt løsrevet fra den indenrigspolitiske situation. I det komplekse spil, der førte frem til krigsudbruddet i 1914, spillede også indenrigspolitikken ind, omend unægtelig med forskellig gennemslagskraft i de forskellige lande.

Østrig-Ungarn var nok den stormagt, hvor udenrigspolitikken var mest præget af den indre situation, idet det siden Metternichs dage havde været en fremherskende opfattelse i monarkiets politiske elite, at selve imperiets eksistens overhovedet var afhængig af de intereuropæiske relationer. Habsburgimperiet eksisterede i og med, at de øvrige europæiske magter accepterede dets eksistens som en nødvendighed.[\[88\]](#)

Udover denne overordnede betragtning kan man pege på en række indenrigsproblemer, deltagelseskrisen, den sociale mobilisering, den nationale mobilisering, kompleksiteten og kraften i udviklingen af konfliktdimensioner osv., der nok kunne få enhver elite til at søge efter en afledning i en succesrig udenrigspolitik og militære sejre. Man kan dog på den anden side ikke identificere nogen *direkte* forbindelse mellem den indenrigspolitiske situation og konkrete udenrigspolitiske tiltag. Den indenrigspolitiske situation var mere til stede som en generel referenceramme i de centralt placerede beslutningstageres bevidsthed.

Meget mere konkret bestemmende for udenrigspolitikken var udviklingen af det sydslaviske problem. Serbiens stigende indflydelse og ambitioner på den ene side og den voksende orientering mod og sympati for Serbien blandt imperiets sydslaviske befolkninger på den anden var en direkte

trussel mod sammenhængskraften i monarkiet og blev af den politiske elite også opfattet sådan.

I sin klassiske analyse af Tysklands udenrigspolitik og krigsmål fremførte den tyske historiker Fritz Fischer, som vi så det, den tese, at de tyske eliter i en årrække før krigsudbruddet havde stilet mod en omfattende europæisk krig for derigennem at realisere ikke blot en vision om et tyskdomineret *Mitteleuropa*, men også en mere overordnet *Weltpolitik* sigtende mod også globalt at placere Tyskland som en dominerende stormagt.[89] Fischers tese udløste en omfattende diskussion blandt tyske historikere og i den videre offentlighed, idet den igen vakte den gamle diskussion om den tyske krigsskyld til live.[90]

Også Hans-Ulrich Wehler så en nøje sammenhæng mellem Tysklands indenrigspolitiske situation og dets udenrigspolitik i perioden.[91] Strategien for en ekspansionistisk udenrigspolitik tjente indenrigspolitisk til at isolere arbejderne og Socialdemokratiet og samle de øvrige befolkningsgrupper og politiske kræfter om den nationale sag. *Weltpolitikken* var således koblet sammen med den såkaldte 'koncentrations-' eller 'samlingspolitik', der indebar, at man isolerede og marginaliserede bestemte befolkningsgrupper og partier (først katolikkerne og Zentrum, derefter arbejderne og Socialdemokratiet) og derved samtidig samlede den øvrige befolkning og hele det øvrige spektrum af politiske partier og strømninger i en bekæmpelse af den således udråbte 'fjende'. Det tyske folk - 'borgerne' (til forskel fra socialdemokraterne) i det wilhelmske Tyskland - blev samtidig inkorporeret i en fælles national anstrengelse for realiseringen af rigets overordnede mål. Såvel den ekspansionistiske politik som 'samlingspolitikken' var ifølge Wehler midler og strategier, der tjente til at fastholde de regerende eliter ved magten og cementere den bestående klassestruktur.[92]

Grundlæggende var det tyske samfund ifølge Wehler præget af en dualisme: På den ene side var det karakteriseret ved en rivende kapitalistisk økonomisk udvikling med deraf flydende moderne klasser og klassestruktur - arbejdere og bourgeoisie - på den anden side af den traditionelle sociale ordens fortsatte eksistens og styrke. I dette duale samfund havde de traditionelle eliter og den agrare overklasse fortsat en dominerende social, kulturel og også politisk indflydelse. Den reelle politiske struktur i det wilhelmske Tyskland, bagom Rigsdagens facade, mindede om et 'bonapartistisk diktatur'.[93] Dette var det særegne ved det tyske samfund og den tyske *Sonderweg*. [94]

Wehlers analyse og teori udløste, ligesom Fritz Fischers, en omfattende diskussion, der kredsede om i hvert fald tre temaer: dualismetesen, tesen om det politisk og ideologisk svage bourgeoisie og tesen om socialimperialisme.[95] Det mest sårbare element i Wehlers teori var tilsyneladende tesen om en *Sonderweg* (er ethvert lands udvikling ikke en *Sonderweg*, og hvorledes ser 'normalvejen' ud?).[96] Diskutabel var også tesen om det svage bourgeoisie.[97]

Blackbourns og Eleys overordnede teori adskilte sig her fra Wehlers. Hvor Wehler fremhævede den traditionelle ordens styrke i det wilhelmske Tyskland, lagde Blackbourn og Eley vægten på de kriseagtige tilstande, der blev frembragt ved den industrielle kapitalismes moderniserende kraft. Hvor Wehler understregede elementet af manipulation ovenfra, kritiserer de to englændere netop denne manipulationstese.

Blackbourn og Eleys tese om den kapitalistiske moderniserings krisefremkaldende effekt indebærer dog, så vidt jeg kan se, i virkeligheden en anerkendelse af også den traditionelle ordens styrke. Det samlede forløb blev så krisefyldt, netop fordi der var tale om et *sammenstød* mellem to sociale ordener. Deres kritik accepterer derved stiltiende tesen om det wilhelmske samfunds fundamentale dualisme, men de foretager en anden vægtning.

Foreløbig vil jeg hævde, at såvel Wehlers tese som Fischer-tesen kan læses og fortolkes i to udformninger: en 'hård' og en 'blød'. Den hårde variant er den, at det wilhelmske Tysklands

dominerende eliter bevidst og målrettet gennem alle årene arbejdede for at realisere en række ekspansionistiske mål. Den bløde variant af tesaerne kan formuleres således: Der var blandt de tyske dominerende eliter en disposition for at trække i retning af ekspansion og eventuelt krig, der var en tanke, der var tænkt. Dette konkretiseredes så nærmere, da lejligheden bød sig, først under Julikrisen i 1914 og derefter i løbet af krigen som konkrete krigsmål.[\[98\]](#)

Begyndelsen til den ekspansionistiske politik blev lagt med admiral von Tirpitz' program for flådebygning fra 1897 og fremefter. Tysklands flådebygningsprogram provokerede England, som vi har set det, og var afgørende for den endelige udkrystallisering af de modstående alliancesystemer.[\[99\]](#)

Men programmet for flådebygning havde også en indadrettet side: Programmet blev et samlingspunkt for den nationalistiske agitation og blev således et led i elitens samlingspolitik.[\[100\]](#) Det blev videre drevet igennem mod oprindelig betydelig modstand i Rigsdagen. Programmet sigtede, som Volker Berghahn har udtrykt det, mod at bygge "en flåde mod parlamentet og England".[\[101\]](#)

Flådebygningsprogrammet banede endelig også vej for en social alliance mellem 'rug og stål' samt en politisk forbrødring: Storlandbruget og dermed de konservative fik en beskyttelsestold mod til gengæld at acceptere programmet for flådebygning, der igen tilgodeså storindustriens og dermed de nationalliberales interesser.

Ideen om den ekspansionistiske politik fortsættelse med militære midler og eventuelt her en præventiv krig var også blevet i hvert fald tænkt allerede før 1914. I december 1912 afholdt kejser Wilhelm således et møde med en kreds af militære og maritime ledere. På dette møde talte chefen for den tyske generalstab, Helmuth Moltke, om en kommende krig mellem 'teutoner' og 'slaver' og plæderede for en præventiv krig.[\[102\]](#)

Midt i alt dette forsøgte kansleren siden 1909, Bethmann Hollweg, dog at sikre en politik, hvorved man undgik at få inddraget England som modstander udadtil og at fremmedgøre arbejderne og socialdemokratiet helt i forhold til det tyske samfund og dets politiske institutioner indadtil, idet han samtidig forsøgte at etablere sig og sin regering som stående 'over politik'.[\[103\]](#)

Bethmann Hollwegs politik mislykkedes dog stort set. Udenrigspolitisk måtte han til slut se, at England i juli–august 1914 holdt fast i *Ententen*, og indenrigspolitisk var trækket til højre for stærkt til, at han kunne føre sin 'diagonalens politik', som han kaldte den, igennem.[\[104\]](#) På den anden side lykkedes det dog i august 1914 at få arbejderne og socialdemokratiet inddraget i den nationale konsensus. Vigtigt her var det, at det lykkedes eliten med kejseren i spidsen at fremstille krigen som en krig, der var blevet Tyskland påtvunget, og som et forsvar mod ikke mindst den russiske zarisme.[\[105\]](#)

Den tyske udenrigspolitik i hele perioden fra 1890'erne og frem til 1914 var ganske vist i høj grad bestemt af udviklingen i den internationale situation. Men Tyskland var selv en aktiv medspiller her, måske den vigtigste af aktørerne, og der var stærke kræfter internt i det wilhelmske Tyskland, der trak i retning af ekspansion og krig.

Dette var ikke tilfældet i Storbritannien. Godt nok var udviklingen internt i England op mod 1914 præget af en række kriser: striden om Overhusets stilling og magt, striden om *Home-rule* for Irland, Ulsterbevægelsen og oven i alt dette en opblussen af social og industriel uro og militante fagforeninger,[\[106\]](#) men der flød ikke heraf et direkte pres i retning af udenrigspolitisk ekspansion, engagement på kontinentet og krig. Ej heller indgik det i den politiske elites overvejelser.

Der var dog naturligvis den overordnede kontekst: Storbritanniens imperiale ekspansion og hegemoniske position, en position beslutningseliten til enhver tid søgte at fastholde.[\[107\]](#) Der kan også registreres en socialimperialistisk tendens i britisk politik med tilhørende grobund i dele af befolkningen. Men i relation til den konkrete udvikling i den europæiske politik, var der intet direkte internt pres i retning af en aggressiv udenrigspolitik eller et ønske herom blandt beslutningstagerne. Tværtimod, kan man sige. Hovedproblemet for udenrigsminister Sir Edward Grey under Julikrisen i 1914 var den stærke pacifistiske og antikrigsfløj internt i regeringen og ønsket her om at holde Storbritannien uden for en eventuel militær konflikt på kontinentet.[\[108\]](#)

Også i Frankrig var perioden frem til 1. verdenskrig præget af social uro og politiske kriser. Mellem 1912 og 1914 var der syv forskellige regeringer, og ude i landet var der en betydelig social uro.[\[109\]](#) Dertil kom, at den franske befolkning og det politiske liv var splittet i to lejre: arbejderne og den socialistiske og syndikalistiske opposition, der var pacifister eller ligefrem militante militær- og krigsmodstandere, og modstående en stærkt nationalistisk lejr. Præsident Poincaré søgte her en balancegang under samtidig fastholdelse af alliancen med Rusland.[\[110\]](#)

Udviklingen i Rusland var dybt præget af den senzaristiske elites forsøg på at frempresse modernisering i det ellers så tilbagestående agrarsamfund. Bestræbelserne for modernisering indledtes efter nederlaget i Krimkrigen 1854–1856. Især fra 1890'erne gennemførtes under ledelse af finansministeren, Sergei Witte, en politik for hurtig modernisering og industrialisering initieret ovenfra. Den agrare overklasse var ikke stærk nok til at blokere for disse forsøg, men dog stærk nok til at genere implementeringen af reformerne. En række dybtgående problemer i det russiske samfund forblev derved uløste, og moderniseringen blev kun delvist gennemført. Dette accentuerede på den ene side de indre modsætninger og konflikter i samfundet og svækkede på den anden side Rusland i forhold til omgivende stormagter. Kombinationen af ophobede interne konflikter og nederlag i krig og deraf følgende opløsning og revolter i bunden af samfundet frembragte sammenbruddene i 1905 og igen i forstærket form i februar og oktober 1917.[\[111\]](#)

Rusland var i 1914 stadig et autokrati, men der var dog mulighed for (inden for snævre rammer ganske vist) at artikulere forskellige synspunkter og for at forsøge at påvirke zaren og den politiske elite. De konservative var splittet i synet på udenrigspolitikken. Nogle frygtede, at en for tæt alliance med Frankrig og England internt i Rusland ville føre til en styrkelse af vestlige liberale ideer. Andre konservative var derimod overbevist om, at Rusland, for at overleve med autokratiet intakt, måtte hævde sin position som stormagt under fastholdelse af Ententen. Rusland måtte herunder fastholde sine klassiske strategiske mål for kontrol over gennemsejlingen fra Sortehavet til Middelhavet.[\[112\]](#) Også de liberale støttede en sådan politik, idet de samtidig håbede på, at alliancen med England og Frankrig ville befordre en liberal udvikling internt i Rusland.[\[113\]](#)

Såvel de konservative som de liberale støttede den russiske politik for øget indflydelse på Balkan. De konservative så her Rusland i den klassiske rolle som beskytter af de kristne slaver mod tyrkerne og indflettet heri udstrækningen af russisk kontrol over området helt frem mod stræderne. De liberales vision var her mere en forestilling om Rusland som den ledende magt i en fri sammenslutning af de slaviske balkanfolk.[\[114\]](#)

I den politiske elite bredte der sig mere og mere den opfattelse, at en ekspansionistisk og succesrig udenrigspolitik var vigtig også for sikringen af den indre udvikling under fastholdelse af orden og stabilitet.[\[115\]](#) Ved begyndelsen af året 1914 var det i regeringskredse tillige en udbredt opfattelse, at krig var uundgåelig.[\[116\]](#) Rusland var bestemt ikke bare et uskyldigt offer, der blev trukket ind i krigen, som angiveligt skulle være brudt ud som en ren tilfældighed.

Den store krig havde for det første rod i hele den forudgående periodes europæiske samfund og det intereuropæiske system. Men for det andet drev centralt placerede aktørers storpolitiske spil

udviklingen i den retning, ikke nødvendigvis som et forud gennemtænkt og konsekvent gennemført spil, men snarere som en kæde af valg og handlinger med utilsigtede konsekvenser. De mest aktive i dette spil synes at have været kredse inden for den østrig-ungarske og den tyske elite. Franske og engelske interesser gjorde sig også gældende i det samlede stormagtsspil, selvom især den britiske elite var splittet og tøvende overfor et engagement på kontinentet. De russiske eliter var også blandt aktørerne, selvom man næppe kan tilskrive dem samme centrale ansvar for krigens komme som de tyske og østrigske eliter.

6. Slutfasen: Julikrisen 1914

Den 28. juni 1914 blev tronfølgeren Franz Ferdinand og hans hustru, grevinde Chotek under et besøg i Bosniens hovedstad Sarajevo, dræbt ved et attentat. Bag attentatet stod en hemmelig terroristorganisation, 'Den sorte Hånd', fortrinsvis med medlemmer og støtte blandt bosniske serbere, men med forgreninger ind i selve Serbien.[\[117\]](#)

Dobbeltmordet vakte bestyrtelse og stærke reaktioner overalt i Europa. I Wien blev det øjeblikkeligt sat i forbindelse med den serbiske regering, og høgene i den østrig-ungarske beslutningselite krævede nu krig med Serbien.[\[118\]](#) Den eneste person i kredsen af kejserens nærmeste rådgivere, der gik stærkt imod en militær aktion, var den ungarske premierminister, Istvan Tisza. Denne frygtede, at en krig med Serbien ikke kunne holdes lokalt begrænset. Derudover frygtede Tisza, at selv en for Østrig-Ungarn heldig udgang af krigen ville skabe problemer. Tisza gav her udtryk for den traditionelle ungarske opfattelse, at en yderligere indslusning af slaver i dobbeltmonarkiet ville true hele rigets stabilitet.[\[119\]](#)

Kejseren selv var i begyndelsen mod en militær aktion, idet han mente, at man måtte afvente resultatet af den nærmere efterforskning i omstændighederne omkring attentatet. Omvendt pressede militæret med Conrad von Hötzendorf i spidsen stærkt på for en militær aktion. Også udenrigsminister Berchtold støttede militærets linje. Afgørende for den østrigske elites beslutning var imidlertid Tysklands stillingtagen.

Udenrigsminister Berchtold sendte derfor den 5. juli sin medarbejder grev Hoyos til Berlin forsynet med et brev fra kejser Franz Joseph til kejser Wilhelm, hvori Franz Joseph anmodede om tysk opbakning i situationen.[\[120\]](#) Efter at have konfereret med sine generaler og ledende politikere så som rigskansler Bethmann Hollweg og udenrigsminister F.L. von Jagow, gav kejser Wilhelm det svar, at Østrig-Ungarn havde frie hænder og Tysklands fulde støtte - også i tilfælde af, at en krig mod Serbien måtte eskalere og Rusland blive inddraget.[\[121\]](#) Dette var Tysklands berømte 'carte blanche' til Østrig-Ungarn, der mere end nogen anden handling i situationen trak i retning af Den store Krig.

Dette udspil og hele julikrisens forløb kan nu fortolkes på flere måder. Nogle forskere som for eksempel L.S. Stavrianos mener, at det nævnte 'carte blanche' blev givet, *ikke* fordi Tyskland ville en storkrig, men fordi den tyske beslutningselite troede, at netop en så stærk opbakning bag Østrig-Ungarn ville afskrække Rusland fra at støtte Serbien, hvorved man ville undgå en storkrig.[\[122\]](#) Den tyske situationsopfattelse i juli 1914 var tydeligvis påvirket af erindringen om 1908-krisens forløb. I Berlin troede man måske heller ikke, at Frankrig ville blande sig, idet det franske deputeretkammer havde et flertal af venstrepartier, som nok ville kunne tøjle præsident Poincaré.[\[123\]](#) Og en engelsk indblanding troede man heller ikke på.[\[124\]](#)

Den tyske historiker Fritz Fischer har en ganske anden opfattelse og tolkning. For Fritz Fischer er der en nøje sammenhæng mellem julikrisen i 1914, den tyske *Weltpolitik* tilbage fra 1890'erne og den tyske ekspansionistiske krigspolitik under krigen. Julikrisen, siger han, kan ikke forstås isoleret;

den må tværtimod ses som et *bindeled* mellem den forudgående og den kommende politik.[125]

Fischer fremhæver videre tyske militære kredses stigende optagethed gennem årene op til 1914 af tanken om en præventiv krig, inden det var for sent.[126] Efter dobbeltmordet i Sarajevo pressede militærledelsen på for en hurtig krig mod Serbien uden hensyn til de videre konsekvenser heraf.[127] Senest omkring 3.–4. juli skulle kejser Wilhelm have accepteret denne opfattelse,[128] og det var så den, der slog igennem i hans *carte blanche* til regeringen i Wien: Tyskland bakkede ikke blot Wien op i en aggressiv politik over for Serbien, men man ville også stå dobbeltmonarkiet bi, hvis den serbiske konflikt skulle eskalere til en krig mellem Rusland og Østrig-Ungarn.[129] Ja, den tyske politiske og militære ledelse pressede oven i købet på for at fastholde regeringen i Wien på dens hårde kurs over for Serbien.[130]

Den tyske regering regnede måske med, at konflikten kunne holdes lokal, men man så også med fortrøstning den mulighed i øjnene, at den kunne eskalere til en europæisk storkonflikt.[131] Hvis konflikten udviklede sig videre, var det imidlertid vigtigt for Tyskland at sikre sig Englands neutralitet, og at det kom til at se ud som om, Rusland var den hovedskyldige i en storkrigs udbrud. Dette sidste var for Bethmann Hollweg et middel til at opnå det første. Hvis Rusland kom til at stå som den hovedskyldige i en udvidelse af konflikten på Balkan til en europæisk stormagtskrig, ville England sandsynligvis holde sig udenfor. Således var Bethmann Hollwegs ræsonnement og taktik i julkrisen.[132]

Men Sir Edward Greys fastholden ved *Ententen* med Frankrig samt spørgsmålet om Belgiens neutralitet væltede Bethmann Hollwegs taktiske spil. Det lykkede ikke, som han havde håbet det, at holde England udenfor. Derimod lykkedes det for den tyske regering at bibringe sin egen befolkning det indtryk, at Rusland var angriberen, hvilket igen blev af betydning for den indre opslutning om krigen og den deraf opstående *borgfredspolitik*. [133] Den tyske hovedlinje under julkrisen lå ifølge Fischer fast hele vejen igennem, selv under den forbigående panik, som Sir Greys sene udmelding om, at England ville stå Frankrig bi i tilfælde af krig, vakte i Berlin. Tyskland var slet ikke utilfreds ved udsigten til en europæisk storkrig på det tidspunkt, selv om det havde været en klart bedre situation for Tyskland, hvis England havde holdt sig udenfor. Hovedkonklusionen er for Fischer klar: Den tyske beslutningselite bar en hovedskyld for krigen udbrud.[134]

Den engelske historiker Hew Strachans analyse er heroverfor tilsyneladende noget mere kompleks, og konklusionen mere forsigtig. Ifølge Strachan var der flere elementer i situationen. For det første rådede der, erklærer han, i den tyske rigsledelse en udbredt fatalisme og deraf resulterende mangel på evne og vilje til at styre begivenhedernes gang.[135] Hew Strachan retter videre blikket mod en uklarhed eller rettere ambivalens i Bethmann Hollwegs situationsopfattelse og politik: På den ene side var risikoen for en storkrig for ham en trussel og et pressionsmiddel. På den anden side havde også Bethmann Hollweg sympati for tanken om en præventiv krig. Ifølge den første opfattelse var truslen om krig et instrument i det storpolitiske spil. Ifølge den anden opfattelse var krigen et mål i sig selv. Bethmann Hollweg svingede på uklar måde frem og tilbage mellem de to opfattelser.[136]

Denne ambivalens og uklarhed øgedes også ved, at Bethmann Hollweg havde to helt forskellige 'billeder' af en kommende krigs karakter og forløb: Det første billede byggede på erfaringerne fra Tysklands samling gennem de succesrige krige mod Østrig og Frankrig i henholdsvis 1866 og 1870. "Bethmann Hollweg's mental image of war in July 1914 [...] was of Königgrätz and Sedan, not of Verdun and Somme". [137] Men Bethmann Hollweg havde også et andet 'mentalt billede' af en kommende krig, nemlig krigen som en langvarig og voldsom proces med katastrofale konsekvenser også indadtil, førende til opløsning sammenbrud og revolution i både Tyskland og Rusland.[138]

Strachan afviser den tese, at tyske militære kredse udnyttede den serbiske krig som et 'window of opportunity' til at realisere den præventive krig, man havde ønsket sig i årevis.[139] Han peger på

nogle i så henseende mærkelige dispositioner i situationen, men tager dog ikke stilling til Fischers tese og dokumentation for militære kredses ønsker og pres gennem årene for netop en sådan præventiv krig.

Strachan kritiserer endelig også Fischers tese om, at Bethmann Hollweg helt fra begyndelsen af julikrisen ønskede en generel europæisk krig, men blot håbede på, at England ville kunne bevæges til at holde sig udenfor. Strachan slår denne tese hen med en bemærkning om Bethmann Hollwegs ønsketænkning i relation til England.[\[140\]](#) Dette kan vel være rigtigt nok, men det er ikke i sig selv et argument mod Fischers hovedtese om kontinuiteten i Bethmann Hollwegs politik under julikrisen.

Kompleksiteten i Strachans analyse er tilsyneladende. I virkeligheden er det Fritz Fischer, der er den mere nuancerede og subtile, fordi han i sin analyse af den tyske politik under julikrisen binder denne sammen med hele den forudgående tyske historie til den ene side og den kommende politik under krigen til den anden, og fordi han forbinder en aktøranalyse med en strukturanalyse.

Strachan derimod er utroligt fikseret på aktørernes spil lige i situationen og på psykologiske forklaringer, såsom betydningen af Bethmann Hollwegs 'mentale billeder'. Den interesse for de strukturelle samfundsmæssige forhold, vi finder hos forskere som Fritz Fischer, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka og Volker Berghahn, er hos Hew Strachan blevet erstattet af diplomatihistorie og psykologiske analyser. Hew Strachan har heller ikke det videre fokus på de lange linjer i den europæiske udvikling, vi ser hos forskere som Barrington Moore, Charles Tilly, Paul Kennedy og Immanuel Wallerstein.

Margaret MacMillan er forsigtig i forhold til Fischer-tesen, og understreger herunder de forskellige holdninger og opfattelser i den tyske beslutningselite, men fremhæver herunder også beredvilligheden til eventuelt at indlede en krig, ja, hos nogle endda ønsket om en præventiv krig.[\[141\]](#) Generelt fremtræder hendes fremstilling og analyse som en velovervejede balancegang mellem fremhævelse af strukturelle faktoreres betydning og betydningen af aktørernes valg og handlinger.

Den danske historiker Nils Arne Sørensen er i sit værk om 1. verdenskrig ligeledes meget forsigtig i forhold til Fischer-tesen og fremhæver betydningen af de tyske beslutningstagernes situationsopfattelse. De opfattede, siger han, Tyskland som et land, der var omgivet af fjendtlige magter fra alle sider. Derfor forudså de også en kommende krig.[\[142\]](#)

I Wien gik man i juli 1914 opmuntret af kejser Wilhelms forsikring om fuld tysk støtte i gang med at udarbejde et ultimatum til Serbien. Det blev med vilje udformet så stærkt, at ingen selvstændig stat ville kunne have imødekommet samtlige dets krav og betingelser. Som den engelske udenrigsminister Sir Edward Grey karakteriserede dokumentet: Det var "the most formidable document I have ever seen addressed by one State to another that was independent".[\[143\]](#) Dette ultimatum blev tilstillet den serbiske regering den 23. juli.

Det mest provokerende af kravene var kravet om, at østrigsk politi skulle deltage på serbisk territorium i efterforskningen af sagen. Den serbiske regering skulle også efter østrigsk anvisning afsætte en hel række officerer og embedsmænd.[\[144\]](#)

Regeringen i Beograd var i en vanskelig situation. Den havde ikke været involveret i den hemmelige organisations aktiviteter. Den gik heller ikke ind for de yderligtgående bosniske serberes politiske målsætning, en bred sydslavisk statskonstruktion, men var mere tilhængere af en storserbisk løsning. Generelt havde den serbiske regering også selv været bekymret over de ekstreme nationalistes agitation, fordi den frygtede, at den kunne udløse en østrigsk modreaktion i form af en præventiv krig.[\[145\]](#)

Stærkt presset af Rusland udfærdigede den serbiske regering et svar på det østrig-ungarske ultimatum, som var utroligt imødekommende. Man afviste kun direkte kravet om østrigske myndigheders medvirken i efterforskningen af gerningsmændene bag dobbeltmordet. Derudover indeholdt svaret en række reservationer, der understregede, at Serbien var en selvstændig stat.[\[146\]](#)

Det serbiske svar var altså forbløffende moderat, men altså med enkelte reservationer. Men svarets indhold og udformning var lige hvad høgene i Wien ventede på. Man mente nu at have det formelle grundlag i orden for næste skridt: Den 28. juli fulgte Østrig-Ungarns krigserklæring til Serbien.[\[147\]](#)

I Skt. Petersborg havde man lige haft besøg af den franske præsident Poincaré og premierminister Viviani, og parterne havde her kunnet bekræfte hinanden i deres indbyrdes alliance. Generelt havde der efterhånden i store dele af den russiske elite bredt sig en fatalistisk opfattelse af en kommende krigs uundgåelighed. Konservativ, nationalistiske kredse så oven i købet en krig som en mulighed for at cementere det zaristiske system.[\[148\]](#)

Mere konkret i relation til udviklingen på Balkan kunne Rusland under ingen omstændigheder tillade Østrig-Ungarn at knuse Serbien. På den anden side håbede den politiske ledelse dog at kunne udsætte en afgørelse. Men militærledelsen pressede omvendt på for en hurtig afgørelse og for en generalmobilisering. Rusland behøvede på grund af de store afstande og samfærdselsmidlernes karakter langt mere tid til at gennemføre en generalmobilisering end de øvrige stormagter, ikke mindst Tyskland. På den anden side ville en russisk beslutning om at påbegynde en sådan mobilisering kunne fremkalde en umiddelbar tysk modreaktion i form af en krigserklæring, fordi Tyskland ellers ville miste sit relative forspring.[\[149\]](#)

Kejser Wilhelm forsøgte i denne situation at påvirke sin fætter, zar Nikolaj. Den 28. juli sendte han et telegram til zaren, hvor han forsikrede denne om, at Tyskland ville lægge pres på Østrig-Ungarn for at bevare freden. Nikolaj vaklede og afblæste en ordre om mobilisering, men det lykkedes generalerne og udenrigsminister Sazonov at få zaren til at omgøre sin beslutning. Den 30. juli blev ordren om generalmobilisering udstedt fra næste dag at regne.[\[150\]](#)

Det udløste øjeblikkeligt - den 31. juli - tilsvarende mobiliseringer i Tyskland og Østrig-Ungarn. På det tidspunkt havde Bethmann Hollweg, som ellers længst muligt forsøgt at udskyde tidspunktet for en mobilisering, omsider bøjet sig for de militære lederes krav herom. De to udviklingsforløb, det russiske og det tyske, krydsede her hinanden. Dagen efter, den 1. august 1914, erklærede Tyskland Rusland krig, og 3. august fulgte Tysklands krigserklæring til Frankrig.[\[151\]](#)

Den franske regering ville længe helst undgå krigen, men var på den anden side fast besluttet på at holde fast i alliancen med Rusland. Det havde taget godt 20 år at opbygge denne alliance, der for Frankrig var en modvægt til Tysklands overvægt, hvad angik folketal og industriel basis. Indenrigspolitisk måtte regeringen, som nævnt, gå en balancegang mellem en voksende, ny nationalisme til den ene side og en stærk pacifistisk, socialistisk og syndikalistisk strømning i arbejderklassen på den anden. Konkret var der stor uenighed om en ny hærlov, der forlængede værnepligten fra to til tre år. Balancegangen blev ikke lettere, da den populære socialistleder Jean Jaurès blev myrdet af en nationalistisk fanatiker umiddelbart før krigsudbruddet. Præsidenten, Paul Poincaré, søgte dog med al sin præsidentielle autoritet at holde fast i alliancen udadtil og den nationale enhed indadtil.[\[152\]](#)

I London søgte udenrigsminister Sir Edward Grey så længe som muligt at undgå at forpligte Storbritannien til et militært engagement på fastlandet. Helt ind i regeringen var der en opposition, han måtte tage højde for. Måske af samme grund, og for at undgå den store konfrontation på fastlandet, forsøgte man også fra engelsk side flere mæglingsskationer, der dog alle blev afvist fra

tysk side.[153] Der var som sagt også i disse år store indenrigspolitiske problemer, bl.a. det irske spørgsmål, spørgsmålet om overhusets stilling samt den industrielle uro under udviklingen af den nye *trade unionism*. [154] Sir Grey holdt altså kortene tæt ind til kroppen, og derved fik den tyske regering og kejseren i første omgang den opfattelse, at Storbritannien ville holde sig uden for krigen. [155]

Den 29. juli fortalte Sir Grey dog den tyske ambassadør i London, at hvis Frankrig blev trukket ind i krigen, kunne England heller ikke længere holde sig udenfor, en melding der blev modtaget med bestyrtelse i Berlin. [156] Men for at mobilisere den offentlige opinion i England samt overvinde den sidste modstand mod et engagement på kontinentet behøvede Grey noget mere end forviklingerne på det fjerne Balkan. Det blev spørgsmålet om Belgiens neutralitet, der afgørende vendte stemningen i England. [157]

Sir Grey havde i første omgang forgæves forsøgt at afæske den tyske regering et klart svar på en forespørgsel om, hvorvidt den ville respektere Belgiens neutralitet. Den 3. august erklærede Grey i en tale i parlamentet, at England i givet fald var parat til at forsvare Belgiens neutralitet. Men den 4. august marcherede store tyske troppstyrker i overensstemmelse med von Schlieffen-planen ind i Belgien, og samme dag erklærede Storbritannien Tyskland krig. [158] Den store Krig, 'The Great War', var en kendsgerning.

"The lamps are going out all over Europe. We shall not see them lit again in our lifetime", erklærede den engelske udenrigsminister, Sir Edward Grey. Den russiske udenrigsminister, Sergej Sazonov, udbød, at han frygtede, at man ville blive helt oversvømmet af begivenhederne. Den østrig-ungarske øverstkommanderende, Conrad von Hötendorf, erklærede, at ingen kunne forudse konsekvenserne af den krig, man nu gik ind i, og den tyske rigskansler, Bethmann Hollweg, talte om "en dommedagsmagt, større end nogen menneskelig magt, som hænger over Europa og vore folk". [159] Selv de centralt placerede aktører syntes at have opgivet at styre begivenhederne.

7. Fredsbevægelsernes sammenbrud

a. Liberalismens sammenbrud

Også de bevægelser, der ude i samfundet havde bekæmpet et krigsudbrud, gav op i august 1914. Der havde ellers i hele denne periode været hele to antikrigsbevægelser, den ene var den liberale fredsbevægelse, den anden var arbejderbevægelsen.

Den liberale fredsbevægelse var især stærk i Storbritannien og USA, dog også med en vis styrke i Frankrig, men lille og svag i Tyskland. [160] Den liberale fredsbevægelse satsede på at forebygge en krig gennem en udvikling af internationale institutioner og international ret, gennem en styrkelse af moralske værdier og gennem en appel til fornuften. En kommende krig, sagde man, ville blive så økonomisk omkostningsfuld og indebære så frygtelige tab, at det stred mod den sunde fornuft overhovedet at inklade sig på et sådant forehavende.

Der blev også afholdt to internationale fredskonferencer i Haag i henholdsvis 1899 og 1907. Den første var egentlig foreslået af zar Nicolai af Rusland og talte blandt deltagerne ikke blot liberale fredsvener, men også monarker og diplomater. Selv kejser Wilhelm deltog i det, han selv kaldte "die Conferenzkomödie", idet han erklærede, at han nok deltog i dansen, men med en daggert i bæltet. [161] Repræsentanter fra det britiske War Office erklærede, at "it is not desirable to agree to any further restrictions upon the employment of further developments in destructive agencies [...] it is not desirable to assent to an international code on the laws and customs of war". [162] Trods denne modvilje fra fremtrædende deltageres side blev det dog vedtaget, at der skulle etableres en mæglingsinstitution, samtidig med at der blev vedtaget nye konventioner for krigsførelse. Derimod

var konferencen resultatløs i henseende til spørgsmålet om egentlig krigsforebyggelse.[163]

Den anden Haag-konference i 1907 var egentlig en amerikansk idé, men den blev stærkt bakket op af også en række engelske liberale. Igen led den liberale fredside imidlertid nederlag i konfrontationen med den militære tænkning og realpolitikken. Man vedtog nogle regler, der skulle begrænse de skadelige virkninger af en eventuel krig på det internationale forretningsliv. Men man kunne ikke nå til enighed om hverken nedrustning eller krigsforebyggelse.[164]

Da krigen så faktisk brød ud i 1914, blev den liberale pacifisme rendt over ende. Det tyske pacifistforbund erklærede: "Vi tyske pacifister har altid anerkendt retten og forpligtelsen til nationalt selvforsvar".[165] Men også i England og Frankrig brød den liberale pacifisme sammen. Ja man kan sige, at set i et bredere perspektiv var det ikke blot den liberale fredsbevægelse, men hele det liberale projekt, der brød sammen i august 1914.

1. verdenskrigs udbrud markerede nemlig ikke blot den liberale fredsbevægelses sammenbrud, men også et sammenbrud for de liberale institutioner: Den internationale handel og guldstandard, parlamentarismen og den liberale retsstat.[166] Vinderne i det store spil, der førte til krigen, var den traditionelle ordens kræfter. Og denne tendens styrkedes yderligere under krigen: Toppolitikere, generaler og bureaukrater styrkedes overalt i forhold til parlamenter og folkelige bevægelser. Tydeligst var denne bevægelse i Tyskland, Østrig-Ungarn og Rusland. De industrielle, finansielle og agrare interesser føjede sig her til denne overordnede proces og styrkede den. Igen var mønstret mest markant i Tyskland.

b. Den socialistiske arbejderbevægelses sammenbrud

Den anden antikrigsbevægelse i perioden var den socialistiske arbejderbevægelse. På Den Socialistiske Internationales kongres i Stuttgart i 1907 var spørgsmålet om militarisme, krig og fred netop hovedspørgsmålet. På kongressen, der talte 886 delegerede fra 25 lande, samlede interessen sig naturligt om det tyske og det franske forslag til resolution om krig og militarisme. I det franske forslag, fremført af Jean Jaurès og Edouard Vaillant, hed det, at en krig måtte forhindres gennem arbejdernes nationale og internationale aktioner, herunder generalstrejke og væbnet opstand. Det var for stærke ord for den tyske delegation under ledelse af August Bebel. Det tyske resolutionsudkast omtalte blot krige som et udtryk for kapitalismens modsætninger og anbefalede, at de respektive parlamentsgrupper skulle nægte at stemme for krigsbevillingerne.[167]

Efter videre forhandlinger på kongressen blev man enige om et kompromis, hvor man erklærede, at krige var en integreret bestanddel af selve det kapitalistiske system, og at kampen mod militarisme og imperialisme indgik i den videre socialistiske klassekamp mod kapitalismen.[168] Hvis en krig, trods alle anstrengelser for at modvirke en sådan, skulle true med at bryde ud, måtte arbejderne og deres parlamentariske repræsentanter i de involverede lande gøre alt, hvad der stod i deres magt, og "med midler de anser for mest effektive", hindre et krigsudbrud.[169] Dette sidste afsnit i resolutionen, der var udformet af Julius Martov, V.I. Lenin og Rosa Luxemburg, sluttede med en erklæring om, at hvis en krig alligevel brød ud, ville det være de socialistiske partiers pligt at arbejde for en hurtig afslutning af krigen "og udnytte den af krigen fremkaldte økonomiske og politiske krise til at rejse masserne til kamp for det kapitalistiske klasseherredømmes fald." [170]

Stuttgarteresolutionen blev vedtaget enstemmigt og med begejstring. De delegerede så den som udtryk for en fransk-tysk enighed om fælles kamp mod militarisme og krig. De færreste bed nok mærke i de allersidste linjer i resolutionens sidste afsnit. De blev senere, under krigen, udgangspunktet for *Zimmerwaldbevægelsen*, hvis mest radikale fløj anført af Lenin satte sig i bevægelse for at udnytte, som det stod i resolutionen, den af krigen fremkaldte økonomiske og politiske krise til at mobilisere masserne til kamp mod selve den bestående sociale orden.[171]

Internationalens næste kongres i København i 1910, der talte 896 delegerede fra 24 nationale sektioner og mødtes under den svenske partileder Hjalmar Brantings formandskab, bekræftede Stuttgartresolutionen. Derudover var kongressen stærkt optaget af flådekapløbet mellem England og Tyskland. En resolution affattet af Karl Renner fra det østrigske parti opfordrede de socialistiske parlamentsmedlemmer til at modsætte sig våbenkapløbet og stemme mod krigsbevillinger.[\[172\]](#) Den gamle kommunist Edouard Vaillant fra Frankrig og Keir Hardie fra det engelske Independent Labour Party talte igen om nødvendigheden af udenomsparlamentariske masseaktioner. Deres forslag herom blev, på forslag af Internationalens formand, belgieren Emile Vandervelde, henvist til Internationalens bureau med henblik på en behandling på den følgende kongres.[\[173\]](#)

Den planlagte næste ordinære kongres skulle afholdes i Wien i sommeren 1913. På grund af Balkankrigene blev den udskudt til afholdelse til det følgende år. I stedet indkaldte Internationalens bureau til en ekstraordinær kongres i Basel i november 1912.[\[174\]](#)

Baselkongressen indledtes med en stor fredsdemonstration. På selve kongressen blev der vedtaget et manifest, der opfordrede de socialistiske partier på Balkan til at modsætte sig alle forsøg på at genoplive de gamle modsætninger mellem balkanfolkene og mellem disse og tyrkerne. Manifestet opfordrede videre de socialdemokratiske partier i dobbeltmonarkiet til at forsvare Serbien mod monarkiets anslag samt de socialistiske partier i Tyskland, Frankrig og England til at lægge pres på deres respektive regeringer for at få dem til at afstå fra at støtte Østrig-Ungarn og Rusland i deres politik på Balkan. Endelig opfordrede det socialister i såvel Tyskland som England til at lægge pres på regeringerne for at få en aftale i stand om en maritim nedrustning.[\[175\]](#)

Manifestet sluttede med en advarsel til regeringerne om, at de med den stemning, der var udbredt blandt arbejderbefolkningerne i Europa, ville sætte deres egen eksistens på spil, hvis de kastede sig ud i en krig.[\[176\]](#) Og under diskussionerne på kongressen havde Keir Hardie talt om muligheden for "en international revolutionær generalstrejke mod krig" og Edouard Vaillant om "direkte aktion", "antikrigsopstand" og "generalstrejke".[\[177\]](#)

I de kritiske dage i slutningen af juli 1914 samledes Internationalens bureau til et udvidet møde i Bruxelles med deltagelse af blandt andre Jean Jaurès, Jules Guesde og Longuet fra Frankrig, Karl Kaustky, Hugo Haase og Rosa Luxemburg fra Tyskland, Keir Hardie og Bruce Glasier fra England, Emile Vandervelde fra Belgien, Axelrod fra Rusland og Angelica Balabanov og Morgari fra Italien. Stemningen var optimistisk. Man var overbevist om, at krigen kunne undgås. Endnu en gang blev der vedtaget et antikrigsmanifest. Endelig besluttede man på mødet at henlægge den planlagte regulære næste kongres til Paris til sammentræden i august. Den fandt aldrig sted.[\[178\]](#)

To dage efter sin hjemkomst fra Bruxelles blev Jean Jaurès myrdet af en nationalistisk terrorist. På møder ude i landet talte Edouard Vaillant og Longuet stadig mod en krig, men erklærede dog samtidig, at partiet ville støtte regeringen, hvis Frankrig blev angrebet. I England bakkede Keir Hardie og Arthur Henderson op om Bruxellesmødets appel, og der blev afholdt store fredsmøder i en række engelske byer. I Tyskland var der store fredsdemonstrationer.[\[179\]](#) Den 4. august stemte det tyske socialdemokratiske rigsdagsfraktion imidlertid for krigsbevillingen.[\[180\]](#) Også i de andre krigsførende lande svingede de socialistiske partier og arbejderpartierne over i en politik for nationalt forsvar og 'borgfred', da krigen blev en realitet.[\[181\]](#)

Det var ikke kun lederne, der tilsluttede sig den nationale mobilisering. I Berlin, Paris, Wien og London demonstrerede opstemte befolkninger for nationen og krigen. Man må dog være opmærksom på, at nationalfølelse kan være mange ting. I alle krigsførende lande blev krigens nødvendighed af de regerende eliter argumenteret igennem med henvisning til den trussel, nationen angiveligt stod over for. I både Berlin og Wien var socialdemokratiske arbejdere overbeviste om, at krigen var et forsvar mod det autoritære zaristiske Rusland. Og i Paris gjaldt det forsvaret af

Frankrig med dets revolutionære traditioner mod den autoritære tyske militarisme.

Nationalismen spillede utvivlsomt en betydelig rolle ved mobiliseringerne i 1914, og man kan også pege på betydningen af den nationalistiske agitation i Tyskland og til dels i Frankrig, samt på Balkannationalismens betydning for den konsekvensrige udvikling på Balkan. Men det er svært at se nationalismens direkte betydning for krigsudbruddet og krigen. Det var *ikke* således, at store nationalistiske befolkningsmasser pressede deres eliter ind i krigen. 1. verdenskrig var på den ene side snarere et produkt af hele den internationale politik i perioden og elitegruppernes valg og handlinger. I slutfasen blev elementet af 'unintended consequences of social action' tillige fremtrædende. På den anden side var krigen forankret i de europæiske samfunds udviklingsgrad: En moderne krig af den type var muliggjort gennem dels den økonomiske udvikling, dels den statslige udvikling.

Krigens udbrud, der overvældede de centralt placerede aktører og rev selv modstandere og befolkninger med sig, var i et videre perspektiv et nederlag for såvel liberalismen som socialismen. Liberalismens håb om en rationel politik, sammenkobling af frihandel og fred mellem nationerne samt en generel tro på civilisationens fremskridt brød sammen i august 1914. Det samme gjaldt socialismens håb om internationalt broderskab, solidarisk kamp mod militarisme og krig og en enig arbejderbevægelse.

8. Krigens dynamik

a. Krigens hovedforløb

"Krigen er fortsættelsen af politikken med andre midler", docerede den prøjsiske militærteoretiker Clausewitz.[\[182\]](#) Krigen, der brød ud nu, var fortsættelsen af den intereuropæiske udvikling og de enkelte stormagters samfunds og politiske udvikling. Den var en fortsættelse af den lange europæiske udviklingshistorie, af præ-1914-storpolitikken, af 'vestliggørelsens dialektik', men samtidig et stærkt brud i udviklingen og indledningen til en fortsættelse af de nationale og den internationale politik i forstærket og brutaliseret form.[\[183\]](#) I selve sit forløb var krigen en bølge frem og tilbage, en kæde af struktur-aktør relationer og udfaldet var uvist helt frem til og med foråret 1918.

Den østrig-ungarske øverstkommanderende Conrad von Hötzendorf havde ved krigens udbrud til sin rådighed seks østrig-ungarske arméer. Han traf her det strategiske valg at sætte hele tre arméer ind i en offensiv mod Serbien, idet han vurderede, at en sådan offensiv kunne føres igennem til et afgørende resultat, inden Rusland kunne få tid til at reagere. Conrad valgte altså den østrigske militære planlægnings plan B.[\[184\]](#) Den russiske mobilisering og intervention var imidlertid foregået hurtigere end forventet, og Conrad måtte derfor i sidste øjeblik overflytte den ene af de tre arméer, den 2. armé, til den hovedfront, der var under udvikling i Galizien. Rent teknisk kunne denne overflytning imidlertid ikke ske umiddelbart. Arméen blev derfor først fragtet til Serbien med tog, omladet der og derefter sendt til Galizien, hvor den så i øvrigt kom for sent til at deltage i de indledende kampe.[\[185\]](#)

På den galiziske front angreb østrigerne i nordøstlig retning og vandt slagene ved Krasnik og Komarov. Samtidig angreb russerne imidlertid ind i det sydøstlige Galizien, hvor de erobrede Lemberg. Østrigerne led flere nederlag både her og længere nordpå. Den østrigske hærledelse fik videre nys om, at russerne også forberedte et fremstød ind i Galizien fra nord. Østrigerne var ved at blive omringet og den 11. september måtte Conrad modstræbende give ordre til tilbagetrækning, en tilbagetrækning der udviklede sig til en hovedkulds flugt helt tilbage til Gorlice-Tarnów-linjen mellem Weischel-floden og Karpaterne lidt uden for Krakow. Russerne havde erobret størstedelen af Galizien, indesluttet den vigtige fæstning Przemysl og drevet de østrigske hære tilbage. Østrigerne

mistede i disse indledende kampe 250.000 faldne og sårede samt 100.000 fanger ud af de 750.000, de havde sat ind. Et vældigt tab, der er sammenlignelig med de store franske tab i de indledende grænseslag.[\[186\]](#) Fra deres nye position kunne russerne både true med at bryde gennem 'Den mähriske Port' og videre ned på de ungarske sletter eller med et fremstød mod nord ind i Schlesien. Dette kaldte tyskerne frem på banen.

I slagene ved Gumbinnen, Tannenberg og de masuriske søer havde tyskerne samtidig med kamphandlingerne i Galizien tilintetgjort Samsonovs 2. russiske armé og taget over 120.000 fanger samt fordrevet Rennenkampfs 1. russiske armé fra Østpussen.[\[187\]](#) Det gjorde det muligt at sende en del af den 8. tyske armé i Østpussen sydpå til støtte for østrigerne. Derimod ønskede den nye tyske øverstkommanderende von Falkenhayn, der havde afløst general Helmuth von Moltke, der havde fået et nervesammenbrud, ikke at overføre tropper fra vestfronten til fronten i øst.

Den 28. september begyndte en tysk-østrigsk offensiv fra omegnen af Krakow i nordøstlig retning. Russerne havde imidlertid omgrupperet deres styrker og deployeret store hærmasser, der yderligere var forstærkede af nye tropper fra Sibirien og Kaukasus, nord og syd for Warszawa. Russerne, der var i stort overtal, kunne opfange det tysk-østrigske fremstød, der blev vendt til et tilbagetog. Også et østrigsk fremstød frem mod Lemberg blev stoppet og vendt til et tilbagetog.[\[188\]](#)

Mackensens 9. tyske armé blev derefter flyttet mod nord, hvor man den 11. november indledte endnu en offensiv, der førte til det mærkelige slag ved Lodz. Her omringede tyskerne først russerne, hvorefter russerne omringede et tysk armékorps, der dog til sidst slog sig fri. Efter afslutningen af de svære kampe ved Ypres på vestfronten var von Falkenhayn imidlertid omsider parat til at sende forstærkninger til østfronten, og efter fornyet tysk pres trak russerne sig ud af Lodz. Derimod indtog de stærke stillinger vest for Warszawa.[\[189\]](#) Sydpå var Conrads operationer forblevet resultatløse.[\[190\]](#)

Heller ikke kampene på den serbiske front havde været vellykkede for østrigerne. Man gjorde endda i løbet af efteråret og vinteren 1914 hele tre forsøg på at overvinde de hårdføre og fra Balkankrigene kampvante serbere. Den første invasion i august trængte lige ind over grænsen og blev så rullet tilbage igen, efter at østrigerne havde lidt et tab på 50.000 mand. I begyndelsen af september fulgte endnu en invasion, men med ringe succes. Endelig, i november, fulgte den tredje invasion, hvor det efter opslidende kampe og store tab lykkedes østrigerne at erobre Beograd den 2. december. Allerede en uge efter blev østrigerne dog drevet ud af byen igen.[\[191\]](#)

Derimod vandt Centralmagterne en militærstrategisk sejr ved Tyrkiets indtræden på deres side i krigen. Allerede i november 1913 havde Tyrkiet gennem Liman von Sanders mission modtaget tysk hjælp til en modernisering af hæren, og ved krigsudbruddet i august 1914 indgik Tyrkiet en hemmelig traktat med Tyskland. Nogle måneder senere, i oktober, indtrådte Tyrkiet også officielt i krigen.[\[192\]](#)

Kampene på østfronten i 1914 var i nord, i Østpussen, endt med russisk nederlag. Længere sydpå havde tyskerne med held ført en indædt kamp mod talmæssigt overlegne russiske hærstyrker. Østrigerne, derimod, havde, efter et par indledende sejre, oplevet betydelige nederlag. Generelt bestod den russiske trussel stadig, selvom de russiske hære havde lidt store tab. Og Serbien var stadig ubesejret.

Heller ikke i vest havde de indledende kampe ført til en afgørelse. Hærene havde her i august bevæget sig frem efter de udarbejdede militære planer. Franskmandene iværksatte i overensstemmelse med deres 'Plan 17' og besjælet af den offensive ånd, der var dominerende i det franske militær i denne periode, en offensiv ind i Lothringen og en anden fra Verdun og nordpå i retning mod Luxemburg og Ardennerne.[\[193\]](#) Det franske infanteri, der angreb i tætte rækker iført

røde uniformer og blå bukser var et godt mål for de tyske maskingeværskytter. Det indledende grænseslag var utroligt blodigt. Alene i august måned mistede franskmændene 300.000 mand.[\[194\]](#)

Samtidig var den 1. tyske armé under von Kluck og den 2. armé under von Bülow, i alt næsten 600.000 mand, i ilmarch marcheret gennem Belgien. Men i stedet for at gå vest om Paris, som forudset i den oprindelige Schlieffen-plan, var de bøjet af og gået øst om byen. Herved udsatte de sig for det af generalerne Joseph Galieni og Michel Maunoury lancerede angreb fra Paris ind i deres højre flanke. Da 1. armé drejede om for at imødegå denne trussel opstod det berømte hul mellem von Klucks og von Bülows arméer.[\[195\]](#)

Den franske hærs øverstkommanderende, marskal Joseph Joffre, havde i mellemtiden beordret de vigende franske hære til at vende om og gøre front mod den forfølgende fjende. Den 5. franske armé samt resterne af det britiske ekspeditionskorps stødte derefter lige frem mod det fatale hul i den tyske front. Den tyske øverstkommanderende von Moltke beordrede derpå et tilbagetog, der dog blev gennemført i god orden. De tyske hære trak sig op til floden Aisne, hvor de blev. Marneslaget i september 1914 var ikke noget dundrende nederlag for de tyske hære, men den tyske fremmarch var stoppet.[\[196\]](#)

Efterfølgende fulgte så 'kapløbet mod havet', der sluttede med de voldsomme slag ved Ypres i Belgien. Derefter stivnede fronten i skyttegravslinjer langs en linje fra kanalen i nordvest til Epinal og Belfort i sydøst, en linje der stort set lå fast krigen igennem.[\[197\]](#)

Den hurtige afgørelse, alle havde regnet med, udeblev, og krigen trak i langdrag. Det blev en hård belastning for alle krigsførende magter, men mest for de af stormagterne, der havde den relativt svage økonomi og skrøbelige socialstruktur, dvs. Rusland og Østrig-Ungarn.

Allerede de første krigsmåneders forløb havde demonstreret en bemærkelsesværdig forskel mellem krigen i vest og krigen i øst. I vest var bevægelseskrigen ophørt efter Marneslaget, og det efterfølgende kapløb mod havet og fronten var stivnet i en skyttegravskrig. I øst, derimod, havde der været stor bevægelighed og stadige omskiftelser. Dette billede bekræftedes og forstærkedes i 1915.

Igen var det i øst de store bevægelser fandt sted. De russiske hære pressede på langs Karpaterne, hvor de østrig-ungarske styrker forsøgte at dæmme op for den truende bølge der hvert øjeblik kunne trænge igennem og brede sig ud på de ungarske sletter.[\[198\]](#) Conrad von Hötzendorf bestormede igen den tyske øverste hærledelse med anmodninger om hjælp og denne gang vandt han gehør. Tyske troppestyrker blev overført fra vestfronten og stillet under den gamle husargeneral August von Mackensens kommando. I maj 1915 indledtes efter et voldsomt artilleribombardement en forenet tysk-østrig-ungarsk offensiv udgående fra Gorlice-Tarnów-linjen med retning mod nordøst og derefter med en svingning mod øst. Offensiven var en succes, og russerne blev drevet helt tilbage til floden Dnjestr, og Przemysl og Lemberg blev generobret.[\[199\]](#)

I nord havde de tyske armékorps under Paul von Hindenburg og Erich Ludendorffs overkommando i februar slået og tilintetgjort en russisk armé i et barsk vinterslag ved De masuriske Søer[\[200\]](#) og i juli angreb tyskerne igen fra nord, et angreb der nåede Warszawa og førte til byens fald den 4. august.[\[201\]](#) Russerne var blevet trængt tilbage både i Østpreussen, i den nordlige og midterste del af Polen og i Galizien.

Samtidig var der en udvikling i gang på den serbiske front. Under indtryk af Centralmagternes sejre, samt den fejlslagne britiske offensiv ved Dardanellerne,[\[202\]](#) gik Bulgarien i september med i krigen på Centralmagternes side.[\[203\]](#) Der kom nu for alvor bevægelse i krigen i Serbien, hvor en forenet tysk-østrig-ungarsk-bulgarsk offensiv tvang den udmattede serbiske hær anført af den gamle kong Peter i en vintermarch op over bjergene og ned til kysten, hvor resterne af hæren blev udskibet og

overført til Korfu.[204] Det hjalp ikke meget på den militære magtbalance i området, at Ententemagterne besatte Saloniki i det nordlige Grækenland, hvorfra de forsøgte et i øvrigt mislykket fremstød mod nord.[205]

Kampene i Galizien og Serbien havde været stærkt belastende for Østrig-Ungarn. Og nu åbnede der sig en ny front mod syd til Italien. I maj 1915 trådte Italien ind i krigen, ikke på sine gamle alliancepartners side, men på Ententens. Den italienske regering havde i hemmelige forhandlinger til begge sider undersøgt mulighederne og valgt den side, der kunne udstede løfter om de største italienske gevinster i tilfælde af sejr.[206]

Den italienske hærledelse var, ligesom den franske havde været det i 1914, besat af en offensiv militærdoktrin. Den øverstkommanderende, Luigi Cadorna, satsede på en offensiv. Det militære fremstød skulle imidlertid ikke rettes direkte nordpå mod de stærke østrigske befæstninger i området, men i nordøstlig retning sigtende mod dels indfaldsvejen til Østrig gennem de vigtige knudepunkter Villach og Laibach, dels i en mere sydgående retning frem mod Triest.[207] I området ved floden Isonzo i De juliske Alper udkæmpedes der i perioden fra sommeren 1915 til august 1917 ikke mindre end elleve efter hinanden følgende 'Isonzoslag'. Efter det elvte Isonzoslag i august–september 1917 var italienerne ikke kommet længere end halvvejs til Triest, og mod nord ved indfaldsvejen til Østrig lå fronten stadig fast. Slagene havde på det tidspunkt i alt kostet 1 million mand.[208]

Østrigerne havde gennemgående med held modstået de italienske angreb og var derudover også selv i stand til at gå i offensiven. I maj–juni 1916 indledte Conrad von Hötzendorf en offensiv fra Trentino sydpå med retning mod Posletten. Offensiven måtte dog afbrydes på grund af den samtidige fremgang for den russiske offensiv i Galizien.[209]

I oktober 1917 indledtes en fælles tysk-østrig-ungarsk offensiv fra den nordlige del af Isonzo-området. Slaget, opkaldt efter landsbyen Caporetto, blev et knusende nederlag for italienerne, der blev drevet helt tilbage til Piave-floden. I slaget ved Caporetto led italienerne et samlet tab på 300.000 mand, heraf 265.000 fanger.[210] Hærens moral var rystet, og den øverstkommanderende Cadorna blev udskiftet med Armando Diaz. Endelig, i december, blev den italienske front forstærket med seks franske og fem britiske divisioner.[211]

Så sent som i juni 1918 kunne de østrigske hære, forstærket af tyske divisioner, gå i en ny offensiv. Denne Piave-offensiv var rettet mod mål i Norditalien som Verona og Padua, men gik hurtigt i stå. Nu var det Conrads tur til at blive udskiftet. Kejser Karl, der havde efterfulgt kejser Franz Joseph, der døde i november 1916, nærede en betydelig antipati mod Conrad, hvilket var en yderligere faktor, der førte til hans afskedigelse.[212]

På vestfronten i Nordfrankrig havde situationen 1915 igennem, sammenlignet med de voldsomme bevægelser i øst, været forholdsvis stabil. Franskmændene forsøgte ganske vist i februar–marts et større angreb i Champagneregionen, men efter en indsats, der havde kostet 250.000 mand, havde de kun givet den tyske front en overfladisk bule.[213] I marts lancerede englænderne et mindre angreb ved Neuve Chapelle vest for Lille med samme resultat. I maj angreb franskmændene og englænderne i Artois med knudepunkt omkring Loretto-højene. I september–oktober angreb franskmændene igen i Champagne, og englænderne og franskmændene endnu en gang i Artois ved Loos og Vimy-højdedraget.[214] Længere nordpå, ved Ypres, havde tyskerne angrebet i april under brug af giftgas, men efter en måneds kampe var resultatet det samme som i de øvrige offensiver: En bule i fronten.[215] De stort set resultatløse offensiver på vestfronten i 1915 bekræftede indtrykket af forsvarrets styrke her. Kombinationen af udbyggede stillinger, pigtråd og maskingeværer var en hård nød at knække for fremrykkende infanteri selv efter indledende artilleriforberedelse.

Begge parter forsøgte i 1916 at løse dette problem ved endnu større og mere massive indsatser. Den tyske øverstkommanderende Erich von Falkenhayn havde her udtænkt en djævelsk plan. Et stærkt tysk fremstød skulle sættes ind mod et punkt af stor national symbolsk betydning – men ikke nødvendigvis af stor militær værdi – for Frankrig. Valget faldt her på fæstningen Verdun. Von Falkenhayn satsede på, at franskmændene ville sætte så meget ind på at fastholde Verdun, uanset omkostningerne, at den franske hær ville forbløde herved.[\[216\]](#) Som Churchill formulerer von Falkenhayns målsætning: "Verdun skulle være den ambolt, på hvilken Frankrigs soldaterungdom skulle hamres til døde af tyske kanoner".[\[217\]](#)

Og von Falkenhayns beregning holdt næsten stik. Den 21. februar 1916 indledtes det tyske angreb med et voldsomt artilleribombardement. Gennem svære kampe helt frem til december mistede franskmændene 377.000 mand i døde, sårede og savnede. Men tyskerne havde også, hvilket ikke indgik i von Falkenhayns beregning, svære tab, i alt omkring 337.000 mand.[\[218\]](#)

Ententemagterne havde også forberedt *deres* store offensiv, nemlig ved floden Somme. Hvor von Falkenhayn ved Verdun havde satset på at hamre franskmændene ned, var den engelske hærs øverstkommanderende Sir Douglas Haigs og general Sir Henry Rawlinsons mål ved Somme at hidføre et stort gennembrud: Et heftigt artilleribombardement og efterfølgende massivt infanteriangreb skulle åbne huller i det tyske forsvar, hvorigennem store britiske og franske styrker kunne trænge igennem og brede sig ud over hele området øst og nord for Somme. Den 24. juni 1916 begyndte et ugelangt bombardement af de tyske stillinger. Den 1. juli gik briterne op over skyttegravene og sværmede i tætte linjer frem mod de tyske stillinger – og blev mejet ned. Alene på den ene dag mistede englænderne næsten 60.000 mand. Også franskmændene havde sat en offensiv i gang omend i noget mindre målestok. Slaget ved Somme varede helt frem til november og kostede englænderne og franskmændene over 600.000 mand. Tyskernes tab lå på 500.000.[\[219\]](#)

Det tyske pres på Verdun og den planlagte storoffensiv ved Somme fremkaldte hos Ententemagterne et stærkt ønske om en aflastning. Ligesom i august 1914 pressede de på hos den russiske regering for at få en russisk aflastningsoffensiv i stand.

Den 4. juni begyndte i øst general Alexei Brusilovs store sommeroffensiv over en bred front.[\[220\]](#) Det element af overraskelse, Brusilov tilsigtede, var netop den samtidige række af angreb langs hele den lange frontlinje, den såkaldte 'banke på mange døre-strategi'. Russerne erobrede Bukowina og trængte igen ind i Galizien. Den hårdt pressede Conrad måtte, som tidligere nævnt, overføre styrker fra fronten i Italien for at dæmme op for russerne. Også tyskerne overførte tropper fra vestfronten, og fronten stabiliseredes efterhånden. Men på efteråret ebbede Brusilovs offensiv ud. Russerne havde lidt enorme tab, op mod 1 million mand. Men også den østrig-ungarske hær havde haft store tab, i alt 600.000 mand i dræbte, sårede og tilfangetagne.[\[221\]](#)

K.u.k.-arméen var dybt rystet, og der blev nu etableret en fælles tysk-østrigsk overkommando under tysk ledelse.[\[222\]](#) Omtrent samtidig blev von Falkenhayn afskediget og udskiftet med Paul von Hindenburg og Erich Ludendorff.[\[223\]](#) Mellem von Hindenburg og Ludendorff på den ene side og von Falkenhayn på den anden side havde der krigen igennem været en dyb uenighed om den overordnede militære strategi. Von Falkenhayn satsede på, at hovedindsatsen måtte ligge på vestfronten, medens Hindenburg og Ludendorff var af den opfattelse, at en afgørelse kunne fremtvinges i øst. Det fejlslagne og opslidende Verdun-slag, det store østrigske nederlag mod Brusilov og Rumæniens efterfølgende indtræden i krigen var stærkt medvirkende til Falkenhayns fald.

Under indtryk af Brusilovs offensiv havde Rumænien omsider besluttet sig for at indtræde i krigen. Efter forhandlinger med Ententemagterne, hvor Rumænien fik stillet størstedelen af Transsylvanien samt Bukovina i udsigt i tilfælde af allieret sejr, gik Rumænien i august 1916 ind i krigen på Ententens side.[\[224\]](#) I september rykkede de rumænske arméer op gennem Karpaterpassene og

videre ind i Transsylvanien. Allerede i slutningen af september trængte tyske og østrigske styrker under ledelse af von Falkenhayn dog rumænerne tilbage fra Transsylvanien, og i november trængte de gennem passene ned mod sletterne ind til Bukarest, samtidig med at general von Mackensen i syd i spidsen for tyske, østrigske, bulgarske og tyrkiske styrker erobrede Dobrudja og herfra stødte videre op nordpå over Donau.

1917 blev afgørelsens år, hvor Rusland brød sammen og tvunget ud af krigen, hvor Italien var lige ved at få den samme skæbne, hvor der udbrød mytteri i den franske hær, hvor den tyske ubådskrig i nogle måneder var ved at tvinge Storbritannien i knæ, og hvor USA trådte ind i krigen.

I februar (marts) 1917 udbrød der revolution i Petrograd.[\[225\]](#) Den provisoriske regering under fyrst Lvov forsøgte at føre krigen videre, en anstrengelse der blev forstærket efter regeringsomdannelsen i maj, hvor repræsentanter for mensjevikker og socialrevolutionære blev optaget i regeringen og Kerenski udnævnt til krigsminister.

Til trods for at den russiske hær allerede på dette tidspunkt var demoraliseret og i en fase af begyndende opløsning,[\[226\]](#) satsede Kerenski på en ny offensiv for at fastholde alliancen med de vestlige Entente-magter og dermed Ruslands krigsmål og i et håb om at kunne stabilisere situationen indadtil. I juli indledte general Brusilov så endnu en russisk offensiv på østfronten. Efter et første gennembrud kørte offensiven imidlertid hurtigt fast og vendtes til en veritabel deroute.[\[227\]](#)

Efter Brusilovs mislykkede sommeroffensiv 1917 accelererede opløsningsprocessen i den russiske hær, en proces der var en af de afgørende forudsætninger for oktoberrevolutionen.[\[228\]](#) Andre forudsætninger var bøndernes selvbevægelse og selvtægt i sensommeren, arbejdernes radikalisering i byerne og den begyndende bevægelse blandt de nationale minoriteter. Da bolsjevikkerne greb magten i oktober, var den spontane sociale revolution nedefra allerede i fuld gang.

Den nye Sovjetregering måtte allerede i december anmode om våbenstilstand, hvorefter egentlige fredsforhandlinger fulgte i byen Brest-Litovsk i Polen. Ved fredsslutningen i Brest-Litovsk den 3. marts 1918 måtte Rusland afstå Ukraine, Polen og de baltiske lande samt trække sine tropper ud af Finland.[\[229\]](#) Rusland var definitivt ude af krigen, og den tyske hærledning kunne nu overføre store troppestyrker til vestfronten.

I vest var året 1917 præget af en række allierede offensiver. Ententens militære ledere, generalerne Joseph Joffre, Sir Douglas Haig og William Robertson fastholdt doktrinen om, at afgørelsen måtte falde på vestfronten. De regnede med, at krigen i det lange løb ville være mere opslidende for tyskerne end for Ententemagterne.[\[230\]](#)

Joffre blev på det tidspunkt udskiftet på posten som øverstkommanderende for de franske styrker med den yngre general Robert Nivelle.[\[231\]](#) Nivelle iværksatte i april 1917 en ny offensiv i Champagne mod højdedraget Chemin des Dames.[\[232\]](#) Samtidig angreb englænderne længere mod nordvest omkring byen Arras ved Vimy-højderne. Det lykkedes her at slå et hul i den tyske front, et hul tyskerne dog fik stoppet inden englænderne fik reserver frem.[\[233\]](#)

Også Nivelles offensiv i Champagne brød sammen. Omsider var moralen i den franske hær også ved at være slidt ned. I begyndelsen af maj udbrød der omfattende mytterier i hæren. Nivelle blev afsat og afløst af general Philippe Pétain, der fik genoprettet disciplinen gennem en blanding af repressalier og reformer.[\[234\]](#)

I Flandern angreb englænderne igen i juni og erobrede Messines-højdedraget sydvest for Ypres, en

offensiv der i juli udvidedes til et mere omfattende 'Tredje Ypresslag' eller 'Slaget ved Passchendaele'.[\[235\]](#) Det lykkedes her under store ofre at erobre et lille fremspring på 8–10 km. Dette gik dog tabt igen under det modsatrettede tyske fremstød i foråret 1918.

I november iværksatte englænderne ved Cambrais det første angreb i militærhistorien med masseindsats af tanks. Angrebet flænsede den tyske front op, men englænderne havde ikke de fornødne reserver til at følge successen op.[\[236\]](#) Også her udeblev de afgørende resultater.

Omtrent samtidig med disse stort set resultatløse slag på vestfronten var Rusland blevet lammet i sin krigsførelse af intern revolution og et halvt år senere, i oktober, var Italien nær blevet slået helt ud i slaget ved Caporetto.[\[237\]](#) Mytterierne i den franske hær demonstrerede tillige den stigende udmattelse og krigstræthed her. Ententemagternes samlede front syntes at vakle.

Men i april 1917 trådte USA ind i krigen på Ententens side, hvilket stærkt forrykkede balancen af ressourcer til Ententens fordel. USA havde ellers længe holdt sig neutral, en politik der havde støtte i en udbredt isolationistisk stemning i den amerikanske befolkning.[\[238\]](#) Den amerikanske regerings kursændring og krigserklæringen til Tyskland den 6. april 1917 var en konsekvens af søkrigens udvikling.

Søkrigen havde fra Storbritanniens side dels været ført som en blokadekrig, dels som en vedvarende bestræbelse på at holde den tyske flåde indespærret i Den tyske Bugt.[\[239\]](#) Efter søslagene ved Coronel, Chile og Falklandsøerne i november og december 1914, på Dogger-banke i januar 1915 og Jyllandsslaget i maj 1916, hvor den engelske *Grand Fleet* under admiralerne John Jellicoe og David Beatty led størst tab, men hvor den tyske *Hochseeflotte* under admiralerne Reinhard Scheer og Franz von Hipper til sidst måtte søge havn og blive der resten af krigen, havde Storbritannien sejret i inddæmningskrigen.[\[240\]](#)

Tyskernes våben herefter var udviklingen af ubådsstyrken. I februar 1915 erklærede Tyskland området omkring de britiske øer for 'krigszone', hvilket indebar, at allierede skibe inden for denne zone ville blive sænket uden varsel. Samtidig advarede den tyske regering neutrale lande mod at sende varer og passagerer med allierede skibe og oplyste, at det ikke altid ville være muligt at skelne mellem neutrale og allierede skibe.[\[241\]](#)

Denne erklæring vakte stor ophidselse i USA. Ophidselsen steg yderligere, da damperen 'Lusitania' i maj blev torpederet og sank med 1198 passagerer, hvoraf 118 var amerikanere. Præsident Wilson protesterede skarpt over for den tyske regering, men fastholdt dog stadig den neutrale politik.

Imens anstillede den tyske militære og politiske elite nogle rational choice-overvejelser. Marineledelsen regnede med, at Tyskland gennem en uindskrænket ubådskrig kunne tvinge Storbritannien i knæ i løbet af fem måneder. En uindskrænket ubådskrig indebar ganske vist en risiko for, at USA ville indtræde i krigen. Det var imidlertid for den tyske marineledelse en kalkuleret risiko. Støttet af den øverste hærledelse fremførte den over for de civile politikere og kejseren, at Tyskland kunne gennemtvinge en afgørelse *inden* amerikanske styrker kunne gøre sig gældende som en operativ kraft på de europæiske slagmarker.[\[242\]](#)

Den 1. februar erklærede Tyskland så uindskrænket ubådskrig. Præsident Wilson afbrød øjeblikkeligt de diplomatiske forbindelser med Tyskland og 6. april 1917 trådte USA, som nævnt, ind i krigen. Men ubådskrigens udvidelse gav resultater. Fra februar til april steg den sænkede tonnagemasse fra 468.000 tons til 840.000 tons.[\[243\]](#)

Også den anden del af kalkulationen synes at holde stik. Amerikanske tropper begyndte først at ankomme til Frankrig i juni, amerikanske soldater affyrede de første skud så sent som i oktober og

først i november havde amerikanerne de første faldne.[244] Fra den amerikanske indtræden i krigen i april til de første amerikanske soldaters deltagelse i kamphandlinger gik der ca. otte måneder. Den tyske marineledelses overvejelser holdt næsten stik.

Men også kun næsten fordi den allierede konvojtjeneste og ubådsbekæmpelse blev ført så energisk igennem, at Storbritannien lige akkurat red stormen af.[245] Efterhånden begyndte det også at gå stærkt med de amerikanske troppeoverførsler. Fra slutningen af 1917 ankom der ca. 50.000 amerikanere om måneden til Frankrig.[246]

Endnu en gang skulle Tyskland dog true med at tvinge Ententen i knæ. Fredsslutningen med Rusland i Brest-Litovsk havde gjort det muligt for den tyske hærledelse at overføre 1 million mand og 3.000 kanoner fra øst- til vestfronten.[247] Erik Ludendorff satsede nu på en afgørende storoffensiv i vest. [248]

Den 21. marts 1918 indledtes på fronten mellem Arras i nord og Oise i syd krigens største slag med et artilleribombardement fra 6.000 kanoner efterfulgt af et massivt angreb af tre arméer.[249] På fire dage foretog de tyske hære den længste fremrykning på vestfronten siden bevægelseskrigen i august og september 1914. De tyske hærmasser skar igennem de første frontlinier og var i retningen ned mod Amiens lige ved at afskære forbindelsen mellem de engelske og de franske styrker. Ludendorff begik imidlertid den fejl at sætte et angreb ind mod de stærkt befæstede engelske stillinger ved Arras, samtidig med at de tyske hære bevægede sig fremad i deres fremstød mod Amiens. Offensiven mod Arras opnåede ikke de tilsigtede resultater og svækkede i nogen grad den ellers så succesrige offensiv længere mod syd.[250]

Efterfølgende havde tyskerne dog kraft til endnu tre offensiver: i april ved floden Lys i Flandern,[251] i maj-juli i Champagne ved Chemin des Dames og i juli i området mellem Rheims og Argonnerne og ved Chateau Thierry. Dette sidste angreb førte igen tyskerne helt frem til og over Marne.[252]

De tyske arméer var imidlertid nu ved at nå udmattelsens grænse, og soldaterne i mange enheder var efterhånden også desillusionerede og krigstrætte. Allerede i slutningen af juli havde franskmændene under general Charles Mangin kunnet gå til modangreb i dette andet Marne-slag, et slag der, lige som det første Marne-slag i 1914, endte i en velordnet tysk tilbagetrækning.[253]

Efterfølgende, i løbet af månederne august, september og oktober, kunne general Ferdinand Foch, der efter katastrofen i marts 1918 var blevet udnævnt til øverste, fælles koordinator for alle de allierede styrker i Frankrig, igangsætte flere allierede angreb i forskellige områder over hele fronten fra Ypres til Argonnerne. De tyske hære trak sig herunder tilbage til et system af befæstede stillinger. Endnu var de ikke slåede, men dog i defensiven.[254]

Sammenbruddet for Centralmagterne begyndte i syd. I september åbnede general Franchet d'Espéry en offensiv fra Saloniki op mod de bulgarske styrker. Allerede den 26. september måtte Bulgarien anmode om våbenstilstand og var dermed ude af krigen.[255] En gren af offensiven svingede østover mod Tyrkiet. Samtidig havde general Edmund Allenby med held gennemført en offensiv i Palæstina. Den 30. oktober havde regeringen i Istanbul fået nok og indgik en våbenstilstand.[256] Dermed var to magter i Centralmagternes videre koalition faldet fra. Længere nordpå vaklede den østrig-ungarske front i Norditalien.

Den mislykkede og omkostningsfulde Piave-offensiv i juni 1918 havde rystet den østrig-ungarske hær på den norditalienske front.[257] Italienerne, der var kommet nogenlunde til hæfterne igen efter katastrofen ved Caporetto i 1917 og som nu var blevet udrustet med forsyninger og materiel fra Ententen, kunne i oktober med britiske og franske divisioner i spidsen iværksætte en offensiv.

Det lykkedes her at krydse Piave-floden, og slaget ved Vittorio Veneto blev en sejr for de allierede.[\[258\]](#) I løbet af de efterfølgende dage begyndte den østrig-ungarske hær at gå i opløsning. Soldaterne ville hjem.

Allerede den 14. september havde kejser Karl udstedt en appel om generelle fredsforhandlinger, en appel der blev afvist fra amerikansk side og overhovedet ikke besvaret af Entente-magterne.[\[259\]](#) I oktober udsendte han et manifest, hvor han lagde op til en omdannelse af dobbeltmonarkiet til en forbundsstat.[\[260\]](#) Men sådanne planer var nu blevet overhalet af udviklingen. Allerede i sommeren 1918 var der i Prag blevet dannet et 'nationalråd', der skulle forberede oprettelsen af en tjekkoslovakisk stat.[\[261\]](#) På det tidspunkt havde de allierede definitivt besluttet sig for at støtte tanken om en sønderdeling af dobbeltmonarkiet og dannelse af nye nationalstater og bakkede op omkring denne igangværende proces.[\[262\]](#)

Den 24. oktober henvendte kejser Karl sig direkte til den italienske overkommando. To dage senere mødtes forhandlerne i Padua, og der blev indgået en våbenstilstand. I tiltro hertil udstedte den østrigske hærledelse derefter meddelelse til de berørte østrig-ungarske hærafdelinger om, at kamphandlingerne skulle ophøre, og at krigen var slut.[\[263\]](#) Italienerne erklærede imidlertid efterfølgende, at kamphandlingerne først sluttede 24 timer efter aftalens indgåelse og indledte et afsluttende angreb mod de overraskede og totalt uforberedte østrigere, der allerede var begyndt at nedlægge våbnene. Således fik Italien alligevel sikret sig en afsluttende militær sejr efter de mange tilbageslag og nederlag under krigen.[\[264\]](#) Den 4. november trådte en generel våbenstilstand i kraft.

Krigen var endt for Østrig-Ungarns vedkommende, men imperiet var nu ikke længere eksisterende. Den 28. oktober var den tjekkoslovakiske republik blevet proklameret i Prag.[\[265\]](#) Den 30.–31. oktober havde Mihael Karolyi dannet sin regering i Ungarn og erklæret Ungarn for en selvstændig stat.[\[266\]](#) Allerede i 1917 havde repræsentanter for sydslaverne og Serbien på øen Korfu vedtaget en erklæring om en kommende forening af alle sydslaviske folk i én stat, og den 29. oktober 1918 forkyndte det slovenske 'nationalråd' i Laibach (Ljubljana), at slovenerne ville gå sammen med serbere og kroater i dannelsen af en ny sydslavisk stat.[\[267\]](#) I Tysk-Østrig var de tyske parlamentsmedlemmer trådt sammen allerede den 21. oktober og havde konstitueret sig som provisorisk 'nationalforsamling' for en selvstændig tysk-østrigsk stat. Den 12. november vedtog nationalforsamlingen en lov herom, og den tysk-østrigske republik blev udråbt foran parlamentet.[\[268\]](#) Der blev også dannet en provisorisk koalitionsregering med Socialdemokratiet som den i situationen dominerende part.

Endelig måtte også Tyskland søge våbenhvile. Den 28. oktober besluttede Hindenburg og Ludendorff at anmode kejseren og de centrale politikere om at søge våbenstilstand. Man blev på et følgende møde enige om at kontakte præsident Wilson og søge hans bistand som en slags mægler i situationen.[\[269\]](#) For at lette forhandlingerne med Wilson pressede militærledelsen også på for at få gennemført politiske strukturreformer ovenfra. Der blev udnævnt en ny kansler, prins Max af Baden, som nød støtte fra et flertal i Rigsdagen, og parlamentarismen blev indført som statskik. General Ludendorff blev oven i købet selv, noget senere, afskediget og erstattet med general Groener.

Samtidig voksede den sociale og politiske uro i samfundet. Den tyske flådeledelse havde forberedt et sidste heroisk fremstød frem mod Kanalen.[\[270\]](#) Det udløste mytteri først i Wilhelmshaven og derefter i Kiel og andre flådehavne. Der dannedes arbejder- og soldaterråd både her og rundt omkring i Tyskland.[\[271\]](#) I Berlin udbrød der generalstrejke, og socialdemokraten Phillip Scheidemann udråbte den 9. november fra Rigsdagens balkon den demokratiske republik, samtidig med at Karl Liebknecht fra den kejserlige slotsbalkon udråbte den socialistiske rådsrepublik. Samme dag abdicerede kejseren og drog i landflygtighed til Holland. Krigstrætheden slog voldsomt igennem i hæren, og hærledelsen kunne nu kun sigte mod en ordnet hjemførelse af millionhæren fra fronten i Frankrig.

Alt imens havde den tyske regering udvekslet i alt fire noter med præsident Wilson. Kravene var efterhånden ikke længere bare en tysk accept af De fjorten Punkter, men en accept af en fastfrysning af den allierede overlegenhed på fronten efterfulgt af en afvæbning.[\[272\]](#) Den 7. november drog den tyske forhandlingsdelegation til et møde om våbenstilstand med general Foch i Compiègneskoven i Frankrig. Den 11. november tidligt om morgenen blev våbenstilstanden underskrevet, og kl. 11 den 11. september 1918 ophørte kamphandlingerne på vestfronten. Den store Krig var forbi.

Krigen havde ikke blot, som Clausewitz hævdede, været forlængelsen af den store politik med andre midler. Den havde herunder også udfoldet sig om et fortløbende spil mellem aktørernes valg og handlinger og de givne strukturelle betingelser. Et gigantisk og uhyre brutaliseret struktur-aktørspil. Vi kan i denne komplekse proces sondre mellem målsætninger, strategier, ressourcer og handlinger.

b. Krigens målsætninger, strategier, ressourcer og handlinger

Målsætninger

Målsætningerne blev klarest udformet hos Centralmagterne. For Østrig-Ungarns vedkommende var det en hovedmålsætning at få løst Balkanproblemet ved én gang for alle at få Serbien sat på plads. Derudover udsprang af selve krigssituationen de militære målsætninger: at besejre Serbien, at afværge de russiske angreb og (fra 1915) at modstå de italienske angreb. Mere overordnet, som et mål for hele krigen, kan øjnes ønsket om ved gennemførelsen af en sejrrig krig at sikre dobbeltmonarkiet mod videre intern opløsning.[\[273\]](#)

Spørgsmålet om Tysklands krigsmål har som tidligere nævnt været omdiskuteret.[\[274\]](#) Men hvad enten man nu vil foretrække en 'stærk' eller en 'blød' variant af Fischer-tesen, er det dog en kendsgerning, at kansler Theobald von Bethman-Hollweg så tidligt som i september 1914 udfærdigede et memorandum efter pres fra kredse inden for de traditionelle eliter, industrien og den ultranationalistiske opposition. Heri opridsede han en række krigsmål: Luxemburg og det østlige Belgien skulle, når Centralmagterne havde sejret, indlemmes i Tyskland, og det øvrige Belgien skulle omdannes til en vasalstat. Frankrig skulle afstå området Longwy-Brievy og videre betale en omfattende erstatning. Bethmann-Hollwegs notat forudså også dannelsen af en omfattende europæisk toldunion under tysk ledelse. I øst skulle Rusland trænges tilbage så langt som muligt.[\[275\]](#)

Målsætningerne i øst konkretiseredes videre under krigen: Polen skulle formelt bevare sin uafhængighed, men indgå i en toldunion med Tyskland og i øvrigt være under tysk besættelse. Tilsvarende ordninger skulle gennemføres for de baltiske landes vedkommende og for Ukraine samt Finland.[\[276\]](#) I april 1917 underskrev Bethmann-Hollweg et program, der krævede store tyske annektioner i øst og vest. [\[277\]](#)

Ved fredsslutningen i Brest-Litovsk i marts 1918 måtte Rusland afstå Polen, Estland, Letland, Litauen og Ukraine samt Finland.[\[278\]](#) Ved freden i Bukarest i maj 1918 måtte Rumænien acceptere en tysk okkupation på ubestemt tid. Tyskland var efterhånden i fuld gang med at realisere visionen om et tysk domineret *Mitteleuropa*.[\[279\]](#)

Internt i Tyskland blev en 'sejrsfred' i stigende grad et program for den politiske højrefløj og de dominerende eliter: "An imperialist settlement was desired by powerful forces in German society, inclusive the right and centre in the Reichstag, and much of heavy industry, agriculture, and the intellectual elite, as well as by Wilhelm II himself".[\[280\]](#) I stigende grad blev en sådan løsning også opfattet som velegnet til at dæmpe det stigende sociale pres nedefra, som krigen havde fremkaldt,

samt den begyndende sociale uro.[281]

Ententemagternes krigsmål var noget forskellige. Storbritannien sigtede mod, at Tyskland skulle miste sin flåde og sine kolonier, og vedrørende Mellemøsten indgik man en aftale med Frankrig (Sykes-Picotaftalen 1916), gennem hvilken man fik løfte om kontrol over Mesopotamien og Palæstina, medens Frankrig skulle have kontrollen over Syrien og Libanon. I Europa skulle Belgien genoprettes som suveræn stat. Men ellers var den britiske elite tilbageholdende med hensyn til at svække et efterkrigs-Tyskland for meget. Nu som tidligere i historien fulgte man den klassiske politik for sikring af en kontinentaleuropæisk balance.[282]

Frankrig stillede mod at genvinde Alsace-Lorraine, som man havde tabt i 1871 efter nederlaget i den fransk-tyske krig. Franskmændene ønskede også, at Belgien og Luxemburg efter krigen skulle indgå i en toldunion og et sikkerhedssystem med Frankrig. I 1917 havde den franske beslutningselite endvidere indgået en hemmelig aftale med zar Nicolai II, hvorefter Frankrig mod at støtte de russiske krav i Polen til gengæld skulle få Ruslands støtte til at erhverve kontrollen over hele venstre Rhinbred. Hele dette område af Tyskland skulle opløses i en række stødpudestater under fransk okkupation. Endvidere skulle Saar-området indlemmes i Lorraine. Det således beskårne Tyskland skulle derefter afvæbnes og betale store skadeserstatninger.[283]

Rusland satsede på at indlemme både den tyske og den østrigske del af Polen. Derudover forlangte Rusland Konstantinopel og den asiatiske del af Bosporus og i det hele taget kontrol over udsejlingen fra Sortehavet til Middelhavet.[284]

Italien havde ved den hemmelige aftale (Londonaftalen 1915) med Entente-magterne, der blev indgået forud for dets indtræden i krigen i 1915, fået løfter om Trentino-området, dele af Sydtyrol, Istrien og Triest, en stor del af Dalmatien og et område i Albanien. Endvidere skulle det erhverve fuld suverænitet over De dodekanesiske Øer, som det havde besat under Tripolis-krigen 1911–1912, en indflydelsessfære i Lilleasien og et udvidet koloniområde i Afrika.[285]

Vi kan for det første konstatere, at stormagternes modstående krigsmål og krav simpelthen var uforenelige. Kompromis var på dette grundlag umuligt.[286] Af samme grund strandede også en række mæglings- og fredsforsøg under krigen.[287] For det andet kan man konstatere, at det ikke var helt uberettiget, når den europæiske socialistiske venstrefløj, der begyndte at udvikle sig i de sidste år af krigen, talte om 'den imperialistiske krig'. [288] De krigsførende parter sigtede hver for sig mod at erhverve krigsbytte og i øvrigt sikre deres modstående stormagtsinteresser. De faktiske motiver, interesser og målsætninger var anderledes end det i krigspropagandaen tegnede billede. Den moderne politiske propaganda fik et enormt skub fremad under 1. verdenskrig. [289]

Strategier

De krigsførende magters militære strategier var for det første bestemt af de ovenfor angivne krigsmål. For det andet lå strategierne i klar forlængelse af førkrigsperiodens alliancepolitik.[290] Ligesom Tyskland ved flere lejligheder før 1914 testede Ententens sammenholdskraft, søgte Tyskland gentagne gange i løbet af krigen at bryde Ententen. Dette kunne ske, enten ved at man indgik en separatfred med en af parterne, hvilket var vanskeliggjort på grund af de barske krigsmål, man samtidig havde sat sig,[291] eller ved at man militært besejrede én af parterne i Ententen. Dette var hovedmålet i allerede von Schlieffen-planen, der sigtede mod en hurtig nedkæmpelse af Frankrig.

Denne linje blev genoptaget af von Falkenhayn på en konference i december 1915. Von Falkenhayn argumenterede her for det synspunkt, at Storbritannien var hovedfjenden, en fjende der imidlertid først kunne besejres, når dens forbundsfæller på kontinentet - Frankrig eller Rusland - var knust.

Man måtte derfor stile mod en separatfred med Frankrig. En sådan separatfred kunne gennemtvinges, ved at man først tilføjede Frankrig et alvorligt nederlag. Frankrig behøvede ganske vist ikke ligefrem at blive besejret totalt og definitivt, men det skulle tilføjes et sår så alvorligt, at det forblødte. Dette var, som tidligere nævnt, den overordnede strategi bag den tyske offensiv ved Verdun, der begyndte i februar 1916.[\[292\]](#)

En anden mulighed var den at knække Rusland. Det var en strategi, der under krigen blev fremført af Ludendorff og Hindenburg, og som naturligt blev støttet af Conrad von Hötzendorf. Argumentet her var, at fronten i øst var meget mere bevægelig end fronten i vest, og at Rusland under alle omstændigheder var den svageste part i den modstående alliance. Hvor von Falkenhayn holdt på vestfronten, holdt Ludendorff og Hindenburg på østfronten.[\[293\]](#) Men begge præferencer udsprang af den overordnede strategi sigtende mod at bryde Ententen. Strategien for at sætte Rusland ud af spil bar, som vi har set, også frugt, og sejrens gevinst blev indhøstet ved fredsslutningen i Brest-Litovsk.

Ruslands udtræden af krigen i løbet af 1917 og freden i Brest-Litovsk i marts 1918 gjorde det, som tidligere skildret, muligt for den tyske overkommando at overføre mandskab og materiel til fronten i vest, en overførsel der igen var en af forudsætningerne for Ludendorffs storoffensiv i marts 1918. Offensiven, eller rettere de fire på hinanden følgende offensiver i løbet af månederne marts–juli, hvor tyskerne i juli endnu en gang nåede frem til Marne, ebbede til sidst ud i total udmattelse efter den gigantiske anstrengelse. Vejen lå derefter åben for de allieredes modoffensiver fra august til november.

Inden da havde Tyskland gennem den uindskrænkede ubådskrig i 1917 forsøgt direkte at nedkæmpe Storbritannien. Prisen for denne satsning og dette forsøg var, som vi så det, USA's indtræden i krigen i april 1917.

I Østrig-Ungarn satsede Conrad von Hötzendorf i august dagene 1914 på at gennemføre en hurtig og kraftig offensiv ind i Serbien. Det var jo trods alt forholdet til Serbien, der havde givet anledning til krigsudbruddet. Men derudover var han også interesseret i at tage og fastholde initiativet på den russiske front. Hvis man var for tøvende her, risikerede man, at Rusland fik tid til fuldt ud at mobilisere sine vældige hærmasser. Det blev derfor Østrig-Ungarn, der indledte en offensiv i Galizien. Russerne kom dog hurtigt efter med modoffensiver. Problemet for Hötzendorf var, at der hele tiden var for mange russere for mange steder. Da han til sidst var ved at blive omringet, måtte han iværksætte et tilbagemøg. Østrig-Ungarns indledende offensiv og engagement af store russiske hærstyrker havde dog haft den konsekvens, at det russiske angreb længere mod nord mod Østpreussen blev svagere, end det ellers kunne være blevet.

Hvor Centralmagterne, specielt Tyskland, prøvede at bryde Ententen, forsøgte Ententemagterne omvendt hele tiden at fastholde denne.[\[294\]](#) Frankrig og Rusland var allerede før krigen blevet enige om *samtidigt* at angribe Tyskland fra vest og øst. Rusland var oplagt interesseret i at fastholde alliancen med Frankrig og ivrig efter at demonstrere sin loyalitet for at undgå at komme i den situation, at det alene skulle kæmpe mod både Østrig-Ungarn og Tyskland. Derfor iværksatte Rusland allerede ved krigens begyndelse offensiven ind i Østpreussen. Ganske vist led russerne et afgørende nederlag ved Tannenberg og De masuriske Søer, men offensiven havde tvunget von Moltke til i sidste øjeblik at overføre nogle divisioner fra fronten i Frankrig. De blev taget fra de fremmarcherende tyske arméers højre fløj, og overførslen kom således til at svække kraften i det tyske hammerslag ned gennem det nordvestlige Frankrig.

Frankrig var omvendt lige så interesseret i at fastholde alliancen som Rusland, fordi man ved Ruslands deltagelse i krigen kunne opveje Tysklands overlegenhed med hensyn til befolkningstal og dermed dets bredere basis for rekruttering. Derudover rådede, som vi har set, i Frankrig en offensiv

militær doktrin. Så også Frankrig indledte krigen med en storoffensiv.

Storbritannien satsede på blokadevåbenet, sendte ekspeditionskorpsset BEF til Frankrig og satsede i øvrigt på at få opbygget sin landmilitære styrke. I løbet af februar og marts 1915 indledte man endvidere et angreb ved Gallipoli, der sigtede mod at støde frem mod Konstantinopel og dermed sikre en passage for transport af krigsmateriel og tropper til de russiske allierede.

Den franske offensiv blev imidlertid opfanget og trængt tilbage i de indledende blodige grænseslag, den russiske offensiv ind i Østpreussen endte ligeledes med et nederlag, og Gallipoli felttoget slog også fejl og endte med et allieret tilbagetog. Resten af krigen søgte de allierede dels at holde sammen på Ententen, dels gennem gentagne offensiver at gennembryde Centralmagternes frontlinjer som for eksempel general Brusilovs sommeroffensiv i 1916, Haigs og Rawlinsons offensiv ved Somme i juli 1916 samt general Nivelles offensiv mod Chemin des Dames i april 1917.

Ingen af disse offensiver kunne dog gennemtvinge en afgørelse. Først efter sammenbruddet for de sidste tyske offensiver i foråret og sommeren 1918 og USA's indtræden i krigen, effektivt på fronten i Frankrig i løbet af 1918, formåede de allierede at gennemføre de afgørende offensiver, der til sidst afsluttede krigen.

Ressourcer og mobiliseringskapacitet

Ser man derefter på de økonomiske ressourcer og kapaciteten for mobilisering, havde Ententemagterne her en klar fordel over Centralmagterne. Frankrig, Rusland og Storbritannien tegnede sig for 27,9 % af verdens produktion af industrivarer, Tyskland og Østrig Ungarn for 19,2 %. De to modstående koalitioner samlede industripotential var (hvis 1900-tallets Storbritannien sættes lig 100) henholdsvis 261,1 og 178,4.[\[295\]](#) Dertil kom efter 1917 USAs vældige potential og ressourcer.

Under krigen mobiliserede Entente-magterne (inklusive Italien og USA) 40,7 millioner mand mod Centralmagternes (her inklusive Tyrkiet og Bulgarien) 25,1 millioner mand. De samlede krigsudgifter beløb sig for Ententen til 57,7 milliarder dollars (i 1913-priser). Centralmagternes samlede krigsudgifter var 24,7 milliarder dollars.[\[296\]](#) Resultatet syntes at have være givet: "While it would be quite wrong, then, to claim that the outcome of the First World War was predetermined, the evidence presented here suggests that the overall course of that conflict [...] correlates closely with the economic and industrial production and effectively mobilized forces available to each alliance during the different phases of the struggle."[\[297\]](#)

Til trods for det lille forbehold synes Paul Kennedy her at være ret sikker på udfaldet. Kvaliteter, talenter, lederegenskaber og mod eller mangel på samme var jævnt fordelt på begge sider, siger han.[\[298\]](#) Den strukturelle determination bliver dog i Kennedys teori for stærk, selvom han naturligvis kan have ret i, at den markante overlegenhed i ressourcer og potential i det *lange* løb måtte få konsekvenser. Men aktørernes valg og handlinger var i en række situationer ganske afgørende.[\[299\]](#)

Aktørernes valg og handlinger

I krigens konkrete fireårige forløb var Tyskland i hvert fald tre gange lige ved at tvinge Ententen i knæ og vinde krigen. Første gang var i august–september 1914, da de tyske hære trængte helt ned forbi Paris og frem til Marnefloden. Hvis Tyskland havde fastholdt den oprindelige von Schlieffen-plan og var gået vest om Paris og havde det sandsynligvis vundet krigen på det tidspunkt. Afgørende for den tyske planændring var den overraskende hurtige russiske offensiv ind i Østpreussen. Denne tvang tyskerne til at overføre fire divisioner til den østlige front, en overførsel der svækkede netop

de tyske hæres yderste højre fløj. Dette var en konsekvens af aktørers valg og handlinger.

Den anden situation, hvor Tyskland var truende nær en sejr, var i foråret 1917 efter proklamationen af den uindskrænkede ubådskrig, hvor den sænkede tonnage i de følgende måneder nåede faretruende højder. Som vi har set, var beslutningen om at erklære uindskrænket ubådskrig et resultat af nøje overvejelser i den tyske militære ledelse, og risikoen for en amerikansk indtræden var en kalkuleret risiko. Beregningen var lige ved at lykkes. Men den energiske britiske, maritime indsats mod ubådsvåbenet reddede Storbritannien igennem krisen – igen et resultat af konkrete aktørers handlinger i den givne situation.

Den tredje situation opstod i foråret 1918, da general Ludendorff, efter at Tyskland havde tvunget Rusland ud af krigen og overført 1 million mand til vestfronten, iværksatte en overvældende stærk tysk offensiv i retning mod Amiens og Arras. De tyske militærmasser brød igennem og var ved at vinde hele slaget. En stærkere koncentration af det tyske angreb med fastholdelsen af en hovedretning i et fortsat fremstød mod Amiens kunne måske have sikret sejren. Igen var det aktørers konkrete valg og handlinger, der gjorde udslaget.

Alternativt kunne Tyskland i februar 1917 have fraveget den uindskrænkede ubådskrig, og derved undgået USAs indtræden i krigen. Hvis Tyskland derefter yderligere havde udnyttet Ruslands de facto-udtræden af krigen efter general Brusilovs mislykkede sommeroffensiv i 1917 til at udbygge sit forsvar på vestfronten, kunne det måske i efteråret 1917 eller foråret 1918 have fremtvunget en kompromisfred, der ville have været langt gunstigere for Tyskland end det faktiske resultat af krigen. Spørgsmålet er selvfølgelig, om det internt i Tyskland overhovedet ville have været muligt at gennemføre en sådan politik og strategi.

Generelt gjorde kombinationen af en udviklet kapitalismes industrielle potentiel og en stærk og kompetent militær tradition Tyskland til en formidabel modstander. De tyske hære var veludrustede og vel ledede og disciplin og kampmoralen høj.[\[300\]](#)

9. Krigens umiddelbare konsekvens. Social uro, sammenbrud og revolution

Krigens voldsomme belastning og dens udgang fremkaldte en bølge af social uro, opstande og revolutioner. Den sociale og revolutionære uro mod slutningen af krigen var i alle europæiske lande et produkt af denne, men havde også rødder i førkrigsperiodens modsætninger og konflikter samt i det hele taget de sociale og politiske strukturer og værdikampe. Krigens bølger af social uro forløb i øvrigt på noget forskellige måder – og med forskellig kraft – i de enkelte lande.

Politisk fandt den stigende uro udtryk i styrkelsen og udviklingen af oppositionen internt i de socialdemokratiske partier, i dannelsen af nye grupper på venstrefløjen og i flere lande gennem udviklingen af nye faglige ledere uden om den officielle fagbevægelse.

Internationalt blev konferencerne i Zimmerwald 1915 og Kienthal 1916 med deltagelse fra en række centrums- og venstrefløjsfolk fra forskellige europæiske, socialistiske partier udtryk og samlingspunkter for den voksende modstand mod den fortsatte krigsførelse og politikken om borgfred. Kongresserne var dog internt splittede.[\[301\]](#) Det såkaldte 'Zimmerwaldflertal' styrede mod fred uden anneksioner og skadeserstatninger samt genetablering af enheden i den internationale arbejderbevægelse. Denne retning adskilte sig fra det såkaldte 'Zimmerwaldvenstre', under ledelse af blandt andre Lenin. Denne fløj af bevægelsen mente, at man skulle arbejde for at udnytte de af krigen opståede forhold til at udvikle proletariske revolutioner i de forskellige lande og ville ikke vide af nogen ny enhed med de mere højreorienterede, socialdemokratiske reformister og socialpatrioter, der efter deres opfattelse havde svigtet arbejderinternationalismen i august 1914. Men venstreradikalismen i den internationale bevægelse byggede på en radikaliseringsrunde

omkring i de enkelte lande.

I både Centraleuropa, Tyskland og Rusland havde den revolutionære proces sine begrænsninger. Det længste, man kunne nå frem til, skulle det vise sig, var et parlamentarisk demokrati med et socialt indhold. Dette var tilfældet i Østrig, Tjekkoslaviet og Tyskland, og det var også et langt spring frem i forhold til den sociale og politiske førkrigsorden. I Ungarn var den demokratiske proces derimod blevet afsporet straks fra begyndelsen og efter Béla Kuns kortvarige rådsrepublik, indledtes hele den stribe af højreorienterede autoritære regimer, der prægede landet i mellemkrigsårene.

En demokratisk og social republik kunne måske også være blevet resultatet i Rusland: 1) hvis der mod slutningen af 1917 var blevet etableret en bred socialistisk koalition sigtende mod demokratiske og sociale reformer 2) hvis borgerkrigen ikke allerede i løbet af 1917 og 1918 havde været under begyndende udvikling, 3) hvis Lenin ikke endnu en gang havde ændret opfattelse og strategi og i oktober satset på en storm mod Vinterpaladset samt under partiets stadig strammere kontrol forsøgt at drive revolutionen videre i forventning om, at gnisten ville fænge i Vesteuropa, og ikke mindst 4) hvis Rusland havde været lige så udviklet som for eksempel Tyskland eller Østrig.

Det i løbet af år 1917 udviklede langt mere vidtgående rådsdemokrati i bunden af det russiske samfund var ligeledes, ja, i endnu højere grad, betinget af revolutionens indre videre forløb i Rusland og den europæiske revolutions videre skæbne. Hele denne problematik var da også netop bolsjevikernes hovedfokus.

Lenins og bolsjevikernes forventninger og strategiovervejelser var ikke rent vilkårlige. De udsprang af og var forankrede i såvel den revolutionære proces' faktiske udvikling i Rusland som af den generelle europæiske udvikling. Det var Europa som helhed, ikke Rusland alene, der var modent til socialistisk revolution, mente de.

Krigen havde da også rykket i både den sociale og den politiske orden og overalt i Europa frembragt en vældig social mobilisering. Men parametrene i den europæiske sociale og politiske orden var dog stadig således, at det var nærliggende at antage, at parlamentarisk demokrati og sociale reformer var det *længste*, man overhovedet kunne nå frem til. Dette var i hvert fald de tyske flertalssocialdemokrater opfattelse. Men de socialdemokratiske ledere allierede sig i situationen med hærledelsen og frikorpserne mod den revolutionære venstrefløj og modvirkede derved deres egen socialdemokratiske revolution og deres egen position. På længere sigt lagde de derved også en af grundstenene til den demokratiske republiks undergang og arbejderbevægelsens sluttelige nederlag.

Venstresocialismen, det tyske USPD, og de østrigske, italienske og norske socialdemokrater, havde nemlig *også* ret, når de fremhævede betydningen af at stække den hidtidige ordens eliter, dominerende sociale klasser og traditionelle institutioner, hvis man overhovedet skulle bevare de nyetablerede demokratier, gennemføre sociale reformer og sikre en videre demokratisk fremrykning her – for slet ikke at tale om den mere langsigtede bevægelse frem mod socialisme, som de drømte om.

Endelig havde de tyske spartakister ret i, at bevægelsen i den tyske revolution i sit faktiske forløb førte frem mod en genopvækkelse af militarisme og reaktion. Især fik Rosa Luxemburg unægtelig ret, da hun opstillede det dystre mulige alternativ for den kommende europæiske udvikling: Barbari.

I et internationalt perspektiv kan man også, som austromarxisten Otto Bauer gør det, se de centraleuropæiske revolutioner som de liberal-demokratiske Entente-magters sejr over de militær-autokratiske Centralmagter, idet den russiske revolution, meget belejligt for *den* kontrastering,

havde fjernet det lige så militær-autokratiske zaristiske Rusland fra Entente-magternes lejr. Efterfølgende, i mellemkrigstiden, genoprettedes den autoritære orden i Central- og Østeuropa samt i Tyskland, Italien og Spanien, idet en ny type bevægelse og regimeform samtidig skød frem, nemlig fascismen.

Ser vi et øjeblik igen på Lenins situationsopfattelse i april 1917, kan vi endvidere konstatere, at gnisten fængede for sent i Vesteuropa, til at det kunne få afgørende indflydelse på det russiske udviklingsforløb, og at da den endelig fængede, havde de revolutionære processer, der udviklede sig her, deres begrænsninger. Også den anden præmis i Lenins teoretiske analyse - at Europa som helhed var moden til socialisme - vaklede i den sidste ende. Selv hvis socialistiske revolutioner havde været samtidige og forbigående havde sejret i Tyskland og Italien, ville så både de to lande og Europa som helhed ikke stadig have været for økonomisk tilbagestående og den traditionelle sociale orden stadig for stærk til, at socialistiske revolutioner med en øjeblikkelig realisering af socialisme ville være mulig? Men sådan så Lenin og bolsjevikkerne ikke på det. For dem var dette handlingens øjeblik. Situationen hvor 'kæden' var bristet i sit svageste led, og hvor man kunne slå til. Og måske er den oven anførte betragtning da i virkeligheden også udtryk for et tilbagefald i en deterministisk evolutionisme, den 2. Internationales evolutionisme som Lenin og bolsjevikkerne netop brød med.[\[302\]](#)

Under alle omstændigheder kan vi konstatere, at kapitalismen i Europa efter 1. verdenskrig ikke var sen og i en fase af begyndende opløsning, som Lenin troede, men ung og overalt - muligvis med undtagelse af England - stadig nedsænket i den traditionelle sociale ordens jerngreb.[\[303\]](#) Det, Lenin opfattede som kapitalismens forfaldskrise, var i virkeligheden det komplekse og fortættede forløb af kriser, der udsprang af den industrielle kapitalismes fremtrængen i den bestående sociale orden og stormagternes skærpede hegemonikamp.

Dette kriseforløb havde allerede i de sidste årtier op mod 1. verdenskrig præget udviklingen i en række europæiske lande, men var nu blevet yderligere forstærket af krigen og den heraf fremkaldte ekstra oplussen af social mobilisering og politisk radikalisering. Denne proces' yderste grænse var i Central- og Vesteuropa, med de givne grundparametre i den rådende europæiske sociale og politiske orden, ikke socialisme i en avanceret vest- og centraleuropæisk samfundstrascenderende forestillings forstand, men højst parlamentarisk demokrati plus sociale reformer - eventuelt cementeret ved en ny samfundsmæssig balancetilstand og hidtil uset fremskudt position for den klasse af arbejdere, der altid tidligere i Europas historie havde været en undertrykt og underprivilegeret befolkningsmasse.[\[304\]](#)

Som mellemkrigsårenes konfliktfyldte udvikling skulle vise, var ikke en gang en *sådan* fremrykning sikker. De europæiske socialdemokratier skulle komme til at kæmpe en hård kamp for overhovedet at fastholde det etablerede parlamentariske demokrati og de sociale erobringer fra 1918-1919. Det sociale demokrati var, skulle det vise sig, stærkt truet. Men også liberalismens forhåbning om parlamentarisk demokrati, retsstat, fredelig sameksistens mellem nationerne, frihandelens og guldstandardens restaurering skulle vise sig at slå fejl. Wilson og den liberale opinions forhåbninger slog lige så meget fejl som Lenins og bolsjevismens samt socialdemokraternes. Men det kunne man jo ikke vide i de for alle disse tre parter at se løfterige år 1917-1919.

Muliggjort var nemlig også, skulle det senere på dyster måde blive demonstreret, det alternativ, Rosa Luxemburg havde kaldt 'barbari'. Første verdenskrig lagde grunden for en kommende udvikling frem mod fascisme. Et sådant forløb kulminerende i fascismens magtovertagelse, og en efterfølgende ny verdenskrig var vel ikke en uundgåelig skæbne, men dog en mulighed, der var skabt af den første krig og periodens kaotiske og konfliktfyldte karakter.

Endelig var en helt ny type revolution i Rusland efter krigsafslutningen og i de følgende år også

mulig, nemlig revolutioner af det, der langt senere blev kendt som 'tredjeverdenstypen'. Det var revolutioner, der under udfoldelsen af 'vestliggørelsens dialektik' og det massive tryk af krig og nederlag sigtede mod accelereret samfundsmæssig og statslig udvikling i en verden behersket af politisk, militær og økonomisk magt og undertrykkelse. Dette var i realiteten indholdet og kraften i den russiske revolution, et grundforhold der dog for samtidens og i øvrigt også senere iagttagere blev og bliver sløret af revolutionens erklærede ideologi.

Det, der underliggende i den revolutionære periode 1917–1923 havde fremkaldt alle bevægelser og de politiske aktørers spil, var krigen og dens udfald. Det var ikke Otto Bauer, Béla Kun eller Karl Liebknecht, der 'lavede' de centraleuropæiske revolutioner. Det var heller ikke en gang Lenin og bolsjevikkerne, der bare 'lavede' den russiske revolution. Og det var slet ikke fritsvævende idéer, der pludseligt slog ned og frembragte revolutioner. De centraleuropæiske revolutioner var, ligesom de to russiske revolutioner i 1917, konsekvenser af verdenskrigen. Det var Den Store Krig, der var 'læremesteren', 'agitatoren' og den mobiliserende kraft, mere end de revolutionære teoretikere og debattører.[305] Den egentlige 'revolution' i den europæiske udvikling var i det hele taget 1. verdenskrig.

Og de videre konsekvenser blev som bekendt vidtrækkende og alvorlige: Uden 1. verdenskrig intet samtidigt sammenbrud for alle de store gamle imperier, uden 1. verdenskrig intet demokratigennembrud, men heller intet demokratisammenbrud og ingen efterfølgende fascisme, uden 1. verdenskrig ingen russisk revolution, ej heller nogen stalinisme, uden 1. verdenskrig ingen næste 2. verdenskrig og efterfølgende kold krig. Den følgende europæiske udvikling blev præget af konflikter, revolutioner, kontrarevolutioner, regimeformskift og krig. Udviklingen var ikke, som man tror i dag, en jævn harmonisk fremadskriden mod 'markedsøkonomi' og 'demokrati'. Det havde den i øvrigt heller ikke været i tidligere århundreder. Europas historie var voldsom og modsigelsesfuld.

Og midt i disse processer af krig og revolution fuldendtes arbejderbevægelsens og socialismens historiske splittelse: Det store skisma mellem de, der forestillede sig en fredelig, jævn, gradvis samfundsudvikling frem mod velstand og demokrati og de, der forudså en periode af kampe, kriser, krige, revolutioner og konvulsiviske sammentrækninger i hele den bestående sociale orden, mellem de nationale socialister og internationalisterne.

10. Sammenfatning

Gennem successive faser og hegemonikampe udviklede den europæiske økonomi sig gennem århundreder til en først europæisk, siden global verdensøkonomi, samtidig med at statsbygning og nationsbygning skred stærkt frem. Det var en lang og tillige voldsom proces af krige, af undertrykkelse og opstande, af sociale omvæltninger, revolutioner og regimeformskift. Processen var også ujævn og gav sig udslag i forskellige forløb i forskellige regioner af Europa. Det i dag så populære billede af den samfundsmæssige udvikling som blot en jævn og automatisk fremadskriden mod 'markedsøkonomi' og 'liberalt demokrati' er ganske forfejlet.[306] Processen var også hele tiden præget af et tæt samspil mellem økonomisk udvikling, sociale forskydninger og statsbygning. Det er futilt her, som en række forskere har forsøgt det, at hive specielt krige og statsbygning ud af den samlede proces og gøre *det* til årsagen til den samfundsmæssige udvikling,[307] eller alternativt at ville se alene den økonomiske udvikling som den eneste årsag til al sådan udvikling.[308] Politik, ideologi og økonomi virkede hele tiden sammen i de angivne grundprocesser. Selv det kapitalistiske marked blev skabt i et sådant samspil.[309]

Resultatet af hele denne proces gennem århundreder var en vældig udviklet økonomi og en vældig udviklet stat samt, i perioden op til 1. verdenskrig, intensiverede stormagtskonflikter over et bredt felt. Herunder ændrede også krigen karakter. Den moderne teknologisk avancerede krig med massehære såvel som totalmobilisering af befolkninger tonede frem. Den første krig af den type var

ret beset en borgerkrig, nemlig den nordamerikanske borgerkrig, men den foregreb som type 1. Verdenskrig.

Det var ikke 'kapitalisterne' som personer, der gennem deres valg og handlinger aktivt og direkte hidførte krigen. Tværtimod synes industri- og finansverdenen generelt at have satset på en fredelig udvikling.^[310] De centralt placerede aktører i det store spil, der førte frem til krigen, kom primært fra den traditionelle ordens sociale eliter: Kejsere, toppolitikere, generaler og diplomater, i Tyskland dog med et tilskud fra storindustrielle og agrare interesser. Derimod var krigen som *mulighed* båret frem af den industrielle kapitalismes enorme økonomiske potentiel og ekspansionsdrift. Den anden forudsætning var statens udvikling og styrke.

Krigen som *risiko* udsprang af hele den forudgående periodes konkurrence mellem stormagter over et bredt felt, ikke blot økonomisk, men også politisk og kulturelt. Af særlig betydning blev udviklingen i det grundforhold, Theodore von Laue har kaldt vestliggørelsens dialektik, en dialektik der først udfoldede sig internt i Europa gennem Tysklands vældige anstrengelse for modernisering og udfordring af det britiske hegemoni.^[311]

Den industrielle kapitalismes udviklede økonomi gjorde den moderne krig *mulig*, den moderne stat gjorde den *gennemførlig*, og intensiveringen af rivaliseringerne mellem stormagterne, specielt Tysklands udfordring af det engelske hegemoni, gjorde den *sandsynlig*. Dermed har man naturligvis ikke forklaret udbruddet af netop *den* krig, på netop *det* tidspunkt og med netop *de* alliancer og konstellationer. Men 1. verdenskrig var ikke nogen ren tilfældighed, et pludseligt indfald hos de centralt placerede aktører eller en ad hoc-diskursiv artikulation. Krige af den type var gjort mulige, gennemførlige og sandsynlige gennem hele den forudgående periodes udvikling, ja gennem de tre gigantiske processer, der havde stået på siden begyndelsen af 1500 tallet: den socioøkonomiske udvikling, statens udvikling og 'verdenssystemets' og det interstatslige systems udvikling.

Da 1. verdenskrig først var en realitet, hamrede aktørdynamikken sig igennem med enorm kraft, og forløbet, oplevelsen af dette og udfaldet, der ingenlunde var givet på forhånd, skulle på afgørende måde komme til at præge Europas videre historie. Men til stadighed var aktørernes valg og handlinger dog indrammede og betingede af de gennem fortidige generationers virksomhed skabte samfundsmæssige betingelser og forudsætninger.

[1] Se for en analyse af den europæiske udvikling, specielt udviklingen i Central- og Østeuropa, som fortløbende kæder af struktur-aktør relationer, Curt Sørensen: *Stat, Nation, Klasse*, Bind. I-III., København: Frydenlund 2013-2014. Følgende artikel er en revideret og omarbejdet version af dele af kapitlet om 1. verdenskrig i nævnte værk.

[2] Robert Gildea: *Barricades and Borders. Europe 1800-1914*, Oxford University Press 2003, E. J. Hobsbawm: *The Age of Empire 1875-1914*, London: Abacus 1994, James Joll: *Europe Since 1870*, London: Penguin 1976, kapitlerne 1-7, R.R. Palmer & Joel Colton: *A History of the Modern World*, New York: Alfred Knopf 1991, kapitel XIV, Peter Stearns: *European Society in Upheaval*, London: Collier 1967, Norman Stone: *Europe Transformed 1878-1919*, London: Fontana 1983, Eugen Weber: *A Modern History of Europe*, New York: W.W.Norton 1971, kapitlerne 16-17

[3] Se for 2 helt nye bidrag til den stadigt fortløbende diskussion om henholdsvis den internationale politik i hele perioden fra ca 1890 til 1914 samt selve krigens forløb, Margaret Macmillan: *The War*

That Ended Peace. The Road to 1914, New York: Random House 2013 og Herfried Münkler: *Der Grosse Krieg. Die Welt 1914-1918*, Berlin: Rowohlt 2013

[4] Se for en oversigt over og analyse af disse Anthony Brewer: *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*, London & New York: Routledge 1990, T. Kemp: *Theories of Imperialism*, London: Dobson 1967, og Wolfgang Mommsen: *Theories of Imperialism*, London: Weidenfeld & Nicolson 1981.

[5] Selv en så indsigtssuld historiker som Margaret Macmillan synes at være af den opfattelse, at imperialismeteorierne var enten rene økonomiske teorier eller endda økonomiske motivationsteorier, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace.op.cit.*, pp 275-276

[6] W.I. Lenin: *Der Imperialismus als Höchtes Stadium des Kapitalismus* (1916), W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 22, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 189–309.

[7] W.I. Lenin *op.cit.*, pp. 258–269.

[8] W.I. Lenin: *Das Rückständige Europa und das Fortgeschrittene Asien*, 18. maj 1913, i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 19, Berlin: Dietz Verlag 1968, pp. 82–83.

[9] Hovedværket her er her W.I. Lenin: *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland* (1899), i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 3, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 11–692.

[10] Leon Trotsky: *Results and Prospects* (1906), i Leon Trotsky: *The Permanent Revolution & Results and Prospects*, London: New Park Publications 1962, pp. 159–254.

[11] En politisk strategi, Lenin fremlagde i bl.a. W.I. Lenin: *Briefe Über die Taktik* (april 1917), i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 24, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 24–37, W.I. Lenin: *Über die Aufgaben des Proletariats in der Gegenwärtigen Revolution. Thesen*, april 1917, i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 24, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 3–8, W.I. Lenin: *Die Aufgaben des Proletariats in Unserer Revolution*, april 1917, i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 24, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 41–74, og retrospektivt i sin polemik med Karl Kautsky, W.I. Lenin: *Die Proletarische Revolution und der Renegat Kautsky* (november 1918), i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 28, Berlin: Dietz Verlag 1972, pp. 227–320, og i sin kritik af "venstreradikalismen", W.I. Lenin: *Der 'Linke Radikalismus', Die Kinderkrankheit im Kommunismus* (maj 1920), i W.I. Lenin: *Werke*, bnd. 31, Berlin : Dietz Verlag 1972, pp. 5–91.

[12] Robert V. Daniels: *Red October. The Bolshevik Revolution of 1917*, London: Secker & Warburg 1968, og Aleksander Rabinovich: *The Bolsheviks Come to Power*, London: NLB 1979.

[13] Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital* (1910), Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1968.

[14] Rudolf Hilferding *op.cit.*, kapitel 12 og kapitel 14.

[15] Rudolf Hilferding *op.cit.*, pp. 416–417.

[16] Rudolf Hilferding *op.cit.*, p. 457.

[17] Nicolai Bukharin: *Imperialism and World Economy* (1914), New York & London: Monthly Review Press 1973.

[18] Nicolai Bukharin *op.cit.*, pp. 127–129 og pp. 149 ff.

[19] Nicolai Bukharin *op.cit.*, kapitlerne XII og XIII.

[20] Rosa Luxemburg: *Die Akkumulation des Kapitals* (1913), Frankfurt a.M.: Verlag Neue Kritik 1966.

[21] Rosa Luxemburg *op.cit.*, pp. 286 ff.

[22] Rosa Luxemburg *op.cit.*, pp. 379–380 og pp. 396–397.

[23] En grundopfattelse der var afgørende for hendes position i anden omgang af massestrejkedebatten omkring 1910 i det gamle tyske Socialdemokrati. Se for en analyse heraf Curt Sørensen: *Marxismen og den Sociale Orden*, Grenaa: GMT 1976, bnd. 2, pp. 545 ff. og pp. 566–573.

[24] Rosa Luxemburg: *Die Krise der Sozialdemokratie* (Junius-Brochüre 1916), i Ossip K. Flechtheim (Hrsg.): *Rosa Luxemburg. Politische Schriften*, bnd. II, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1966, pp. 30–31.

[25] Specielt når man sammenligner med samtidige og senere liberalistiske teoretikers ensidige fokus på enten forfatninger, abstrakte principper og politiske institutioner til den ene side eller en tidløs, fra sociale og politiske sammenhænge løsrevet, 'økonomi' til den anden side, idet man igen og igen ignorerer skellet mellem model og virkelighed.

[26] Rosa Luxemburg: *Die Krise der Sozialdemokratie* (Junius-Brochüre 1916), i Ossip K. Flechtheim (Hrsg.): *Rosa Luxemburg. Politische Schriften*, bnd. II, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1966, pp. 30–31. Modstillingen, forbundet med en dyb bekymring for den kommende europæiske udvikling, er dybt forankret i såvel Rosa Luxemburgs generelle teori som samtidige analyser – se Norman Geras: *The Legacy of Rosa Luxemburg*, London: NLB 1976, kapitel 1, og Curt Sørensen: *Marxismen og den Sociale Orden*, Grenaa: GMT 1976, bnd. 2, pp. 541–548.

[27] Se for værdifulde behandlinger af hele denne problematik, Pierre Broue: *The German Revolution 1917-1923*, Chichago: Haymarket Books 2006 og Neil Harding: *Lenin's Political Thought*, vol. 2, Chicago: Haymarket Books 2009,

[28] Se for en række forskellige forsøg her Perry Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB 1974, Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State*, London: NLB 1974, Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*, London: Verso 1994, Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. The Structures of Everyday Life*, London: Collins 1980, Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. The Wheels of Commerce*, London: Collins 1982, Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century. The Perspective of the World*, London: Collins 1984, Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage Books 1987, Barrington Moore: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, London: Penguin 1969, Immanuel Wallerstein: *The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origin of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press 1974, Immanuel Wallerstein: *The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600–1750*, New York: Academic Press 1980, Immanuel Wallerstein: *The Modern World System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy, 1730–1840's*, New York: Academic Press 1989, Immanuel Wallerstein: *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*, London: Verso 1995, Immanuel Wallerstein: *After Liberalism*, New York: The New Press 1995, Immanuel Wallerstein: *Utopistics or Historical Choices of the Twentyfirst Century*, New York: The New Press 1998, Immanuel Wallerstein: *The Decline of American Power*, New York: The New Press 2003, Charles Tilly (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press 1975, Charles Tilly: *Coercion, Capital and European States AD 990–1992*, Cambridge: Blackwell 1992, og Ellen Meiksins Wood: *The Origin of Capitalism*, New York: Monthly Review Press 1999

[29] F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System 1815–1914*, London & New York: Longman 1980, Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage 1989, kapitlerne 4 og 5, Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace. The Road to 1914*, New York: Random House 2013, A.J.P. Taylor: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford: Clarendon Press 1957.

[30] Volker Berghahn: *Der Erste Weltkrieg*, München: Verlag C.H. Beck 2003, pp. 9–10, Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumreich & Irina Renz (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn-München-Wien-Zürich 2004, pp. 664–665 og Paul Kennedy *op.cit.* p. 274.

[31] Fritz Fischer nærmer sig i sin analyse af den tyske udenrigspolitik og dens hjemlige forudsætninger en sådan position (men kun for så vidt angår netop det tyske bidrag til og ansvar for udviklingen), Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* (1961), Düsseldorf: Droste Verlag 1971, og Fritz Fischer: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, London: Chatto & Windus 1975.

[32] En opfattelse som Hew Strachan synes at hælde til, Hew Strachan: *The First World War*, vol. I, *To Arms*, Oxford University Press 2003, pp 101–102.

[33] James Joll: *The Origins of the First World War*, London & New York: Longman 1992, p. 38.

[34] F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System 1815–1914*, London & New York: Longman 1980, pp. 124–125, Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace*, kapitel 8, og A.J.P. Taylor: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford: Clarendon Press 1957, pp. 259 ff.

- [35] F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 128–129, og A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, p. 275.
- [36] Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace*, pp 157 ff, A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 334–335.
- [37] A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, p. 338 og p. 345.
- [38] Se for et specialstudie Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Anglo-German Antagonism 1860–1914*, London: Allen & Unwin 1980.
- [39] Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace*, pp 142 ff, R.R. Palmer: *Nya Tidens Världshistoria*, Stockholm-Oslo-København-Helsingfors: Scandinavia University Books 1959, bnd. 2, pp. 156–157, A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 380–382.
- [40] Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace op.cit.*, kapitel 7.
- [41] Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace op.cit.*, kapitel 2
- [42] Paul Kennedy: *Anglo-German Antagonism op.cit.*, pp. 388–389.
- [43] Volker R. Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*, London: Macmillan 1973, kapitlerne 2, 3 og 4, William Carr: *A History of Germany 1815–1985*, London: Edward Arnold 1987, kapitlerne 7 og 8, Gordon A. Craig: *Germany 1866–1945*, New York & Oxford: Oxford University Press 1980, kapitel IX, Richard Evans: *The Coming of the Third Reich*, London: Penguin 2004, kapitel 1, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, (1961), Düsseldorf: Droste Verlag 1971, kapitlerne 1 og 2, Fritz Fischer: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, London: Chatto & Windus 1975, Margaret Macmillan: *The War That Ended Peace op.cit.*, kapitlerne 4 og 5, Hans-Ulrich Wehler: *The German Empire 1871–1918*, Leamington Spa/Hamburg/New York: Berg Publishers 1985, pp. 165 ff., og Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Dritter Band, *Von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914*, München: Verlag C.H. Beck 1995, pp. 1129–1145.
- [44] Se udover den i note 43 angivne litteratur også de klassiske fremstillinger og tolkninger hos Eckart Kehr: *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1914* (Berlin 1930), Kraus Reprint, Vaduz 1965, og Alexander Gerschenkron: *Bread and Democracy in Germany*, University of California Press 1943, samt for det videre udenrigspolitiske perspektiv Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, (1961) Düsseldorf: Droste Verlag 1971. Se for en anden tolkning af perioden David Blackbourn & Geoff Eley: *The Peculiarities of German History*, Oxford University Press 1984, og Richard J. Evans: *Rethinking German History*, London: Allen & Unwin 1987.
- [45] Hans-Ulrich Wehler: *The German Empire 1871–1918 op.cit.*, p. 176.

[46] Volker R. Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*, London: Macmillan 1973, kapitlerne 2 og 3, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, kapitel 5, og Hans-Ulrich Wehler: *The German Empire op.cit.*, pp. 167 ff.

[47] F.R. Bridge & Roger Bullen F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 155–158, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 159 ff, John Sannes: *Verden Blir Én 1850-1914*, *Ashehougs Verdenshistorie* Bnd.V, Oslo: Aschehoug 1955, pp. 533 ff., og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.* , pp. 412–417.

[48] F.R. Bridge & Roger Bullen F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 155–156, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 166-171, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 534–535, og A.J. P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.citt.*, pp. 415–417.

[49] F..R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 159–160, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , pp 208-211, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 538–539, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.* , pp. 441–445.

[50] F.R. Bridge & Roger Bullen *op.cit.*, pp. 157–158, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , kapitel 13, John Sannes *op.cit.*, pp. 536–538, Hew Strachan: *The First World War*, volume I , *To Arms*, Oxford University Press 2003, pp. 14–17, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.* , pp. 428–432.

[51] F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 158–159, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , pp 393-395, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 538, Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, p. 16, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 438–441.

[52] F.R. Bridge & Roger Bullen F.R. Bridge & Roger Bullen: *The Great Powers and the European States System op.cit.*, pp. 169–170, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, kapitel 5, John Sannes *op.cit.*, pp. 546–547, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , kapitel 15, Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 24–26, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.* , pp. 466 ff.

[53] Lionel Kochan & Richard Abraham: *The Making of Modern Russia*, London: Penguin 1983, pp. 248 ff., R.R. Palmer *op.cit.*, pp. 172–174.

[54] Lionel Kochan & Richard Abraham *op.cit.*, p. 248.

[55] Lionel Kochan & Richard Abraham *op.cit.*, pp. 248 ff., og R.R. Palmer *op.cit.*, pp. 172–174.

[56] R.R. Palmer *op.cit.*, p. 173.

[57] Lionel Kochan & Richard Abraham *op.cit.*, pp. 251–255. Se for 1905-revolutionen også Abraham Ascher: *The Revolution of 1905. Russia in Disarray*, Stanford University Press 1988, og Teodor Shanin: *Revolution as a Moment of Truth. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, vol. 2, London: Macmillan 1986.

[58] Se til det følgende F.R. Bridge: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*, London: Routledge & Kegan Paul 1972, kapitlerne 6 og 7, C.A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*, New York: Macmillan Company 1969, pp. 771–792 og pp. 806 ff., Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, kapitlerne 14 og 16, Misha Glenny: *The Balkans 1804–1999*, London: Granta Books 1999, kapitlerne 3 og 4, Barbara Jelavich: *History of the Balkans. Twentieth Century*, Cambridge University Press 1983, kapitlerne 3 og 4, Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, University of California Press 1980, pp. 411–422, L.S. Stavrianos: *The Balkans since 1453*, London: Hurst & Co 2000, kapitlerne 28 og 29, John Sannes *op.cit.*, pp. 543 ff. og pp. 550 ff., Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit.*, pp. 35–64, A.J.P. Taylor: *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford University Press 1954, pp. 449–456 og kapitel XX, og M.W. Weithmann: *Krisenherd Balkan*, München: Heyne Verlag 1992, pp. 57–80.

[59] C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 787 ff., John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 519, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918 op.cit.*, pp. 450 ff. Se for en detaljeret gennemgang af konfliktens udvikling og styrkelsen af den radikale fløj F.R. Bridge *From Sadowa to Sarajevo op.cit.*, kapitel 7.

[60] Robert Kann *A History of the Habsburg Empire 1526–1918 op.cit.*, p. 412, C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 778 ff. og p. 787, og John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 543.

[61] Misha Glenny *The Balkans 1804–1999 op.cit.*, pp. 187–189, Barbara Jelavich *History of the Balkans op.cit.*, p. 33, og L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, p. 454 ff.

[62] Ligesom Piedmont under premierminister Cavours energiske ledelse havde været et udgangspunkt for og en drivkraft i Italiens samlingsproces 1859–1861, kunne Serbien, forestillede man sig, blive udgangspunkt for og drivkraft i en sydslavisk samling i en fælles stat. Og ligesom italienerne dengang havde haft en allieret i kampen mod Østrig, nemlig Frankrig, således ville sydslaverne i kampen mod Østrig have en allieret i Rusland.

[63] Misha Glenny *The Balkans 1804–1999 op.cit.*, pp. 288 ff., og L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 524 ff.

[64] Misha Glenny *The Balkans 1804–1999 op.cit.*, pp. 281–293, John Sannes *Verden Blir Én op.cit.*, pp. 543–545, L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 528–531, Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit.*, pp. 43–45, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 450–456.

[65] Se for Bosnien-krisen den gundige gennemgang hos Margaret Macmillan *The War That Ended*

[66] Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, p. 49, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 474–475. Se for Tripoliskrigen 1911–1912 også Martin Clark: *Modern Italy 1871–1982*, London & New York: Longman 1984, pp. 153–156, Dennis Mack Smith: *Italy. A Modern History*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1969, kapitel 33, og Christopher Seton-Watson: *Italy from Liberalism to Fascism 1870–1925*, London: Methuen 1967, kapitel 10.

[67] Misha Glenny *The Balkans op.cit.*, pp. 228–243, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 550–553, L.S. Stavrianos *The Balkans Since 1453 op.cit.*, pp. 535–537, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 483 ff. og pp. 490 ff.

[68] Misha Glenny *The Balkans 1804–1999 op.cit.*, pp. 243–248, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 553–554, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , kapitel 16, L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 537–540, og A.J.P. Taylor *The Struggle for Mastery in Europe op.cit.* , pp. 497 ff.

[69] John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 540, og A.J.P. Taylor *Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 504 ff.

[70] *Ibid.*

[71] John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 555–556, og A.J.P. Taylor *Struggle for Mastery in Europe op.cit.*, pp. 508 ff.

[72] C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 778 ff.

[73] C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 779 ff., og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 43 ff.

[74] Robert A. Kann *A History of the Habsburg Empire 1526–1918 op.cit.*, pp. 419–20, C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 807–808, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 55–56 og pp. 75–76.

[75] C.A. Macartney *op.cit.* p. 778, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 68–70. Se også Winston Churchills farverige portræt af Conrad von Hötzendorf i Winston Churchill: *Den Store Krig*, bnd. I–II, København: Steen Hasselbach 1935, bnd. I, pp. 48–49.

[76] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, p. 49.

[77] Robert A. Kann: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*, New York: Columbia University Press 1950, vol. II, pp. 187–197, C.A.

Macartney, *Habsburg Empire op.cit.*, pp. 750–754 og pp. 770–771.

[78] Robert Kann *Multinational Empire op.cit.*, p. 193, og C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, p. 771.

[79] Robert Kann *Multinational Empire op.cit.*, p. 192.

[80] C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, p. 751.

[81] Robert Kann *Multinational Empire op.cit.*, pp. 189–190 og pp. 194 ff.

[82] C.A. Macartney *Habsburg Empire op.cit.*, p. 807.

[83] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, pp. 82–86 og pp. 145–146, Walter Goerlitz: *History of the German General Staff*, New York: Praeger 1963, kapitel VI, James Joll: *The Origins of the First World War*, London & New York: Longman 1992, pp. 99–102, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp. 336–349, Arne Ording: *Den Første Verdenskrig og Etterkrigstiden til 1924*, Oslo: Aschehough 1953, Verdenshistorie bnd. VI, pp. 5–8, Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit. op.cit.*, pp. 163–172, og Barbara Tuchman: *Kanonerne i August 1914*, København: Fremad 1964, pp. 31–42.

[84] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, *op.cit.*, pp. 146–150, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 97–99, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 10–15, Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit.*, pp. 180–198, og Barbara Tuchmann: *Kanonerne i August 1914*, København: Fremad 1964, pp. 43–57.

[85] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, pp. 87–88, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 93–96, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 21–22, Norman Stone: *The Eastern Front 1914–1917*, London: Hodder & Stoughton 1975, kapitel 1, Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit.*, pp. 298–316, Barbara Tuchman *Kanonerne i August 1914 op.cit.*, pp. 69–79.

[86] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 92–93, Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage 1989, p. 218, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 17–19, Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Verlag Styria 1993, pp. 113–121, Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, kapitel 4.

[87] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I *op.cit.*, pp. 27–39, pp. 94–106 og kapitlerne X og XI, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 74–79 og pp. 102–103, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 22–29, Hew Strachan *The First World War*, volume I, *To Arms op.cit.*, pp. 198–206, og Barbara Tuchman *Kanonerne i August 1914 op.cit.*, pp. 58–68.

[88] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 110. Se også for dette gennemgående hovedsynspunkt hos A.J.P. Taylor: *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*, University of Chicago Press 1976.

[89] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, (1961) Düsseldorf: Droste Verlag 1971, og Fritz Fischer: *War of Illusions. German Policies from 1911–1914*, London: Chatto & Windus 1975.

[90] Se John Moses: *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*, London: George Prior Publishers 1975. Se også Fischers svar til kritikerne, Fritz Fischer: *World Power or Decline. The Controversy over Germany's Aims in the First World War*, New York: Norton & Co. 1974.

[91] Hans-Ulrich Wehler: *The German Empire 1871–1918*, Leamington Spa/Hamburg/New York: Berg Publishers 1985, pp. 165 ff., og Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Dritter Band, *Von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914*, München: Verlag C.H. Beck 1995, pp. 1109–1168. Se også Hans-Ulrich Wehler: "Einleitung" i Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.): *Imperialismus*, Köln: Kiepenheuer & Witsch 1972.

[92] Hans-Ulrich Wehler: *German Empire op.cit.*, pp. 90–99, og Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte op.cit.*, pp. 934–936 og pp. 990–993.

[93] Hans-Ulrich Wehler: *German Empire op.cit.*, kapitlerne 1, 2 og 3, og Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte op.cit.*, pp. 363–368, hvor han fremfører en mere forsigtig version af bonapartismetesen.

[94] Se for en kritik af *Sonderweg*-tesen David Blackbourn & Geoff Eley: *The Peculiarities of German History*, Oxford University Press 1984, og for en nuanceret diskussion og et modificeret forsvar for tesen Jürgen Kocka: "German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*", *Journal of Contemporary History*, vol. 23, 1988, pp. 3–16.

[95] Se henvisninger til diskussionen i den engelske udgave af Wehlers bog, Hans-Ulrich Wehler: *German Empire op.cit.*, p. 290. Se også mere generelt David Blackbourn & Geoff Eley *Peculiarities of German History op.cit.* og Richard J. Evans: *Rethinking German History*, London: Allen & Unwin 1987.

[96] Jürgen Kocka *The Debate about the German Sonderweg op.cit.*

[97] Se især David Blackbourn & Geoff Eley *Peculiarities of German History op.cit.*, og Geoff Eley: *Reshaping the German Right. Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1991. Se også Richard Evans *Rethinking German History op.cit.*

[98] Se for den videre udvikling under krigen af de tyske krigsmål Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*

[99] Volker R. Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*, London: Macmillan 1973, kapitlerne 2 og 3, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 49–51, pp. 57–60 og pp. 112–128, og Hans-Ulrich Wehler: *German Empire op.cit.*, pp. 163–170.

[100] Gordon Craig: *Germany 1866–1945*, New York & Oxford: Oxford University Press 1980, kapitel IX, Alexander Gerschenkron: *Bread and Democracy in Germany*, University of California Press 1943, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 57 ff., James Joll: *The Origins of the First World War*, London & New York: Longman 1992, pp. 132 ff., Eckart Kehr: *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1914* (Berlin 1930), Kraus Reprint, Vaduz 1965, Hans-Ulrich Wehler: *German Empire op.cit.*, pp. 163–170, og Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte op.cit.*, pp. 1.129–1.137.

[101] Citeret efter James Joll, *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 113.

[102] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 42, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 161 ff., og Hew Strachan: *The First World War*, vol. I, *To Arms*, Oxford University Press 2003, pp. 52–55. Strachan er noget mere forsigtig i sin tolkning af mødet.

[103] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 135.

[104] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 139.

[105] Se Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, pp. 660–727. Se også Dick Gearys analyse af situationen i august 1914, Dick Geary: *European Labour Protest 1848–1939*, London: Methuen 1984, pp. 115–117. Gearys pointe er den, at de tyske arbejderes forsvarsvilje i august 1914 ikke uden videre kan ses som udtryk for en pludselig afradikalisering og for, at de i andre spørgsmål pludselig skulle være overgået til borgerskabets og de dominerende eliters samfundsopfattelse.

[106] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 111 ff.

[107] Se Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century*, London: Verso 1994, kapitel 3, og Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage Books 1989, pp. 198 ff. og pp. 224–232. Se også Andrew Gamble: *Britain in Decline. Economic Policy, Political Strategy and the British State*, New York: St. Martin's Press 1994, kapitlerne 1, 2 og 3.

[108] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 113.

[109] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 116 ff. Til trods for eksistensen af almindelig valgret og parlamentarisme var den politiske struktur dog funktionel i forhold til den bestående sociale orden med dens elite- og klassestruktur – se Sanford Elwitt: *The Third Republic Defended, Bourgeois Reform in France, 1880–1914*, Louisiana State University Press 1986. Samtidig gennemgik Frankrig en proces af nationaliserings og modernisering – se Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870–1914*, London: Chatto & Windus 1979.

[110] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 117.

[111] Se Theodore von Laue: *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, Columbia University Press 1963, Roberta Thompson Manning: *The Crisis of the Old Order in Russia*, Princeton University Press 1982, Tim McDaniel: *Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia*, University of California Press 1988, Marc Raeff: *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, Columbia University Press 1984, Hans Rogger: *Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917*, London & New York: Longman 1983, Teodor Shanin: *Russia as a Developing Society. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, vol. 1, London: Macmillan 1985, Teodor Shanin: *Revolution as a Moment of Truth. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, vol. 2, London: Macmillan 1986, og Theda Skocpol: *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press 1979, pp 81-98

[112] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 123–124.

[113] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 124.

[114] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 124.

[115] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 125. Se generelt for Ruslands ekspansionspolitik i perioden Dietrich Geyer: *Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860–1914*, Leamington Spa/Hamburg/New York: Berg 1987, og D.G. Lieven: *Russia and the Origins of the First World War*, London: Macmillan 1983.

[116] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 126. Se videre den indgående analyse hos D.G. Lieven *Russia and the Origins of the First World War op.cit.*, kapitel 4, og Dietrich Geyer *Russian Imperialism op.cit.*, kapitlerne 12 og 13 samt "Conclusions".

[117] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, pp. 54 ff., Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, kapitel 2, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 10 ff., Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Verlag Styria 1993, pp. 63 ff., John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 558 ff., L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 545 ff., og Hew Strachan *The First World War, volume I, To Arms op.cit op.cit.*, pp. 64 ff. Se videre generelt for en fremragende fremstilling og analyse af hele de sidste måneders forløb før krigsudbruddet, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit . kapitlerne 17, 18, 19 og 20*

[118] Winston Churchill *op.cit.*, pp. 55 ff., Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 60–61, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 11 ff., Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit* , kapitel 18 18, Manfred Rauchensteiner *Der Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 67 ff., John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 558 ff., L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 552 ff., og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, pp. 68 ff.

[119] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I , pp. 55–56, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 11, C.A. Macartney *The Habsburg Empire 1790–1918 op.cit.*, p. 807, Manfred

Rauchensteiner *Der Tod des Doppeladlers op.cit.*, p. 68 og p. 74, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 560, L.S.Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, p. 552, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 76–77.

[120] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 60–63, Fritz Fischer: *war of Illusions op.cit.*, pp. 474 ff., James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 12, Manfred Rauchensteiner *Der Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 70 ff., L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 552–553, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, p. 72.

[121] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 63 ff., Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 477 ff, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 12, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , pp 556-558, Manfred Rauchensteiner *Der Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 70–73, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 558, L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, pp. 552–553, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 72–73.

[122] L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, p. 553.

[123] Dette er John Sannes' opfattelse, se John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 559.

[124] *Ibid.*

[125] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 108.

[126] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 59 og p. 70, og mere fyldigt Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.* Fischers *War of Illusions* behandler netop perioden fra 1911 til 1914 og den tyske ekspansionspolitik forudsætninger i det wilhelmske Tysklands samfund, medens tyngdepunktet i *Griff nach der Weltmacht* ligger i behandlingen af de tyske krigsmåls udvikling under krigen. Den oprindelige forbitrede debat i Tyskland drejede sig overvejende om de første par indledende kapitler i *Griff nach der Weltmacht*. Fischers *War of Illusions* udvider disse kapitlers behandling af førkrigstidens udvikling og de samfundsmæssige forudsætninger til en hel bog.

[127] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 61, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 461 ff. og pp. 473 ff.

[128] Frits Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 61, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 475 ff.

[129] Frits Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 63, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 475 ff.

[130] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 66 ff., og Fritz Fischer: *War of Illusions*, pp. 481 ff.

[131] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 73–75, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 479–480.

[132] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 83–85, p. 86, p. 88 og p. 93, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 492 ff. og pp. 501 ff.

[133] Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 461–468.

[134] “Eftersom Tyskland har villet, ønsket og dækket over den østrigsk-serbiske krig og i tillid til den tyske militære overlegenhed i 1914 tog chancen for en krig med Rusland og Frankrig, bærer den tyske rigsledelse en stor del af det historiske ansvar for udbruddet af den generelle krig”. Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 104.

[135] Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit op.cit.*, pp. 72–73.

[136] Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit op.cit.*, p. 73.

[137] Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit op.cit.*, p. 74.

[138] *Ibid.*

[139] *Ibid*

[140] Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit op.cit.*, p. 87.

[141] Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 559-565

[142] Nils Arne Sørensen: *Den Store Krig. Europæernes Første Verdenskrig*, København: Gads Forlag 2005, pp. 47–48.

[143] Sir Edward Grey her citeret efter James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 14.

[144] Se for punkterne i det fremsatte ultimatum Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , pp 566 ff, og L.S.Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, p. 553.

[145] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 14, og L.S. Stavrianos *op.cit.*, pp. 550–552.

[146] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 15, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , pp 571-574, L.S. Stavrianos *The Balkans since 1453 op.cit.*, p. 553, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, p. 80. Kejser Wilhelms umiddelbare

reaktion, da han blev gjort bekendt med svarnotens indhold, var følgende udbrud: "Aber damit fällt jeder Kriegsgrund fort", Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 85.

[147] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 17, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 597-598, Manfred Rauchensteiner *Der Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 95 ff., og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, p. 80.

[148] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 121–127, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 588-589.

[149] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 13–16, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 584-588, pp 601-603 og pp 616-617, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 561–562, og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, pp. 81–85.

[150] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 22, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 562, og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, p. 85.

[151] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 101, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 501–512, James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 22–23, Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.*, pp 603-631, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 562, og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, p. 89.

[152] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 18–19 og pp. 116–120, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, p. 561, og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, pp. 91–93.

[153] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 77–82, og *War of Illusions op.cit.*, pp. 484–488.

[154] James Joll *op.cit.*, pp. 16–18, pp. 21–22 og pp. 111–116, John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 560–561, og Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, pp. 94–98.

[155] John Sannes *Verden Blir Én 1850-1914 op.cit.*, pp. 560–561. Se videre den indgående analyse hos Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 77–82 og pp. 88–97.

[156] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 92–97, og Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, pp. 495 ff. Hew Strachan *The First World War, volume I , To Arms op.cit.*, pp. 86–88. I første omgang førte det til et tysk forsøg på at få Wien til at modificere sin politik i sidste øjeblik, men det var for sent. Østrig-Ungarn var allerede i krig med Serbien. Strachan tolker dette sidste tyske forsøg på at modificere Wiens politik som et udtryk for Bethmann Hollwegs desperation. Fischer ser derimod manøvreren som værende rent taktisk bestemt: Bethmann Hollweg kæmpede stadig for, at det skulle komme til at se ud, som om Rusland var angriberen i en europæisk storkrig.

[157] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, p. 91 og p. 103, James Joll *op.cit.*, pp. 25–26, John Sannes *op.cit.*, p. 562, og Hew Strachan *The First World War*, volume I , *To Arms op.cit.*, pp. 96–97.

[158] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, pp. 31–32, og John Sannes *op.cit.*, pp. 562–563.

[159] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 38.

[160] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 202. Se videre generelt for fredsbevægelsen , Margaret Macmillan *The War That Ended Peace op.cit.* , kapitel 10

[161] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 203.

[162] Efter James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 203.

[163] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 203.

[164] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 204.

[165] James Joll *The Origins of the First World War op.cit.*, p. 205.

[166] Se for forskellige behandlinger af dette tema Arno Mayer: *The Persistence of the Old Regime*, London: Croom Helm 1981, kapitel 5, Karl Polanyi: *The Great Transformation*, (1944), Boston: Beacon Press 1957, kapitlerne 15–18, og John Turner: "The Challenge to Liberalism: The Politics of the Homefront" i Hew Strachan (ed.): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press 2000, pp. 163–178.

[167] Julius Braunthal: *History of the International 1864–1914*, London: Nelson 1966, vol 1, pp. 334 ff., og James Joll: *The Second International 1889–1914*, London: Weidenfeld & Nicolson 1968, pp. 133 ff.

[168] For resolutionen se Julius Braunthal *op.cit.* vol.1, pp. 361–363.

[169] *Ibid.*

[170] Julius Braunthal *History op.cit.*, vol 1, p. 363.

[171] Se for udviklingen af Zimmerwaldbevægelsen Julius Braunthal: *History of the International 1914–1943*, London: Nelson 1967, vol. 2, kapitel 2, og Horst Lademacher: *Die Zimmerwalder Bewegung*, bnd. 1–2, Le Hague 1967.

[172] Julius Braunthal: *History op.cit.*, vol.1, London: Nelson 1966, pp. 338 ff., og James Joll *op.cit.*, pp. 140 ff.

[173] Julius Braunthal *History op.cit.*, vol. 1, p. 340.

[174] Julius Braunthal *History op.cit.*, vol.1, pp. 340 ff. og pp. 342 ff.

[175] Se om Baselkongressen Julius Braunthal *History op.cit.*, pp. 342 ff., og James Joll: *The Second International 1889–1914*, London: Weidenfeld & Nicolson 1968, kapitel VI.

[176] Julius Braunthal *History op.cit.*, p. 345.

[177] Julius Braunthal *History op.cit.*, p. 346.

[178] Julius Braunthal *History op.cit.*, p. 348 og pp. 351 ff.

[179] Julius Braunthal *History op.cit.*, p. 354.

[180] Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Frankfurt a.M./Berlin/Wien: Ullstein 1974, kapitel 7, og Carl E. Schorske: *German Social Democracy 1905–1917*, New York: Wiley & Sons 1965, kapitel XI.

[181] Julius Braunthal: *History of the International 1914–1943*, London: Nelson 1967, kapitel 1. Undtagelser var de socialistiske partier i Rusland og Serbien samt, senere da det blev aktuelt, det italienske parti.

[182] Carl von Clausewitz: *Vom Kriege*, 1832, eng.ed. London: Penguin 1982

[183] Se generelt til det følgende Hanson Baldwin: *Den første verdenskrig*, København: Hasselbalch 1964, Stefan Burgdorf & Klaus Wiegrefe (Hrsg.): *Der 1. Weltkrieg. Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*, München: Deutsche Verlags-Anstalt 2004, Volker Berghahn: *Der Erste Weltkrieg*, München: C.H. Beck 2003, Winston Churchill: *Den Store Krig*, bnd. I–II, København: Steen Hasselbach 1935, Marc Ferro: *The Great War 1914–1918*, London: Routledge & Kegan Paul 1973, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, (1961) Düsseldorf: Droste Verlag 1971, Liddell Hart: *A History of the World War 1914–1918*, London: Faber & Faber 1934, Holger H. Herwig: *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, London: Arnold 1997, Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumreich & Irina Renz (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn-München 2004, Michael Howard: *The First World War*, Oxford University Press 2002, John Keegan: *The First World War. An Illustrated History*, London: Pimlico 2002, Wolfgang Mommsen: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*, Frankfurt a.M.: Fischer Verlag 2004, Herfried Münkler: *Der Grosse Krieg Die Welt 1914-1918*, Berlin: Rowohlt 2013, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916. From the Schlieffen Plan to Verdun and The Somme*, London: Amber

Books 2008, Michael Neiberg & David Jordan: *The Eastern Front 1914-1920. From Tannenberg to The Russo-Polish War*, London: Amber Books 2008, Arne Ording: *Den Første Verdenskrig og Etterkrigstiden till 1924*, Oslo: Aschehough 1953, Verdenshistorie, bnd. VI, Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Verlag Styria 1993, Manfred Rauchensteiner: *Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914–1918*, Graz: Steirische Verlagsgesellschaft 1998, Manfred Rauchensteiner: "Österreich-Ungarn" i *Enzyklopädie op.cit.*, pp. 64 ff., Norman Stone: *The Eastern Front 1914–1917*, London: Hodder & Stoughton 1975, Hew Strachan: *The First World War*, vol. I, *To Arms*, Oxford University Press 2003, Hew Strachan (ed): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press 2000, Niels Arne Sørensen: *Den Store Krig. Europæernes første verdenskrig*, København: Gads Forlag 2005, A.J.P. Taylor: *The First World War*, London: Penguin 1966, Barbara Tuchman: *Kanonerne i August 1914*, København: Fremad 1964, Andrew Wiest: *The Western Front 1917-1918. From Vimy Ridge To Amiens and the Armistice*, London: Amber Books 2008, og Christian Zentner: *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs*, München: Südwest Verlag 1982.

[184] Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage Books 1989, p. 218, og Norman Stone *The Eastern Front op.cit.*, pp. 73 ff.

[185] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, pp. 173 ff., Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 52–56 og pp. 87–96, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 133 ff., Herfried Münkler: *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 183 ff, Michael Neiberg & David Jordan: *The Eastern Front op.cit.*, pp 46 ff, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 18–19 og pp. 52–53, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, kapitlerne 4 og 5, og Norman Stone *The Eastern Front op.cit.*, pp. 73 ff.

[186] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. I, kapitel XVI, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 89–96, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 142 ff., Herfried Münkler: *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 186-193, Michael Neiberg & David Jordan: *The Eastern Front op.cit.*, pp 47-70, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 53 ff., Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 134 ff. og pp. 160–165, Manfred Rauchensteiner: *Österreich-Ungarn und Erster Weltkrieg op.cit.*, pp. 14 ff., Norman Stone *The Eastern Front op.cit.*, kapitel 4, Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 347–357, Hew Strachan: *Illustrated History op.cit.* pp. 48–49, og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 79–80.

[187] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I, kapitlerne XVIII, XIX og XX, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 81–87, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 122–133 og ff., Herfried Münkler: *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 138-158, Michael Neiberg & David Jordan: *The Eastern Front op.cit.*, pp 32-47, Arne Ording *op.cit.*, pp. 46–52, Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, kapitel 3, Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 316–335, Hew Strachan: *Oxford Illustrated History op.cit.*, p. 48, Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 77–78, og Christian Zentner *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs op.cit.*, pp. 69–88.

[188] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I, kapitel XXV, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 106–110, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 147–151, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 56–58, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 165 ff., Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp.

357–368, Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 97 ff., og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 79–80.

[189] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , kapitel XXVI, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 109–110, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 151–157, Michael Neiberg & David Jordan: *The Eastern Front op.cit.* , pp 63-70, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 58–60, Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 105 ff., og Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 368–373.

[190] Winston Churchill *op.cit.*, pp. 351–352, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 153–156, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 59–61, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 166 ff., Manfred Rauchensteiner: *Österreich-Ungarn und Erste Weltkrieg op.cit.*, pp. 18–19, Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 109–111, og Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 372–373.

[191] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , pp. 369 ff., Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 88–89 og pp. 111–112, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 138–142, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 60–61, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 128 ff. og pp. 183–188, Manfred Rauchensteiner: *Österreich-Ungarn und Erste Weltkrieg op.cit.*, pp. 19–20, og Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 335–347.

[192] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , kapitel XXXI, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 203 ff., Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, kapitel 8, Ulrich Trumpener: "Turkey's War", Hew Strachan: *Illustrated op.cit.*, pp. 80 ff.

[193] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , *op.cit.*, pp. 146 ff., John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 79–86, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 110-138, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916. From the Schlieffen Plan to Verdun and The Somme*, London: Amber Books 2008, pp 25-61, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 30–36, Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, 208–224, og Barbara Tuchman: *Kanonerne i august 1914*, København: Fremad 1964, kapitlerne 11, 13 og 14.

[194] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 32.

[195] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , kapitel XII, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 96–101, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 34–38, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 68–82 og pp. 88–97, Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 242–251, og Barbara Tuchmann *op.cit.*, kapitlerne 19, 20 og 21.

[196] Se for Marneslaget Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , kapitel XIII, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 101–106, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 97–111, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.* , pp 158-176, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.*, pp 46-53, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 36–42, Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 251–262, Barbara Tuchman

Kanonerne i August 1914, op.cit., kapitel 22, Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 75–76, og Christian Zentner *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs op.cit.*, pp. 47–68.

[197] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , pp. 290 ff., pp. 327 ff., og pp. 361 ff., John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 111–120, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 194–213, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.* , kapitel 2, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 42–46, og Hew Strachan: *To Arms op.cit.*, pp. 262–280.

[198] Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 200–201 og pp. 203 ff., og Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 108–109 og pp. 120–121.

[199] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , pp. 708–714, Holger Herwig *op.cit.*, pp. 141–149, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 212–217, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.* , pp. 342–350, Michael Neiberg & David Jordan *The Eastern Front op.cit.*, pp. 77–83, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 71 ff., Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 136–141, og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 110 ff

[200] Winston Churchill *op.cit.*, kapitel XXXIII, Holger Herwig *op.cit.*, pp. 135–136, Michael Neiberg & David Jordan *The Eastern Front op.cit.* , pp. 70–72, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 70, og Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 116 ff.

[201] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.I , p. 796, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, p. 144, Michael Neiberg & David Jordan *The Eastern Front op.cit.* pp. 80–83, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 72, og Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 179–191.

[202] Dardanellerfelttoget, der kostede ham posten som marineminister, er meget udførligt beskrevet og analyseret i Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd.II, kapitlerne XXXVI, XXXVIII, XL–XLIII, XLVIII, L–LI og LIII–LIV. Behandlingen er helt overdimensioneret i forhold til værkets samlede fremstilling, og dispositionen er naturligvis et udtryk for Churchills store behov for at forklare sig for eftertiden. Se for Gallipolifelttoget også Hanson Baldwin: *Den første verdenskrig*, København: Hasselbalch 1964, pp. 66–70, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 217–234, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.* , pp. 333–342, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 85–90.

[203] R.J. Crampton: “The Balkans, 1914–1918”, Hew Strachan (ed.): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press 2000, pp. 68–69.

[204] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 73–76, R.J. Crampton *op.cit.*, pp. 68–69, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 235–243, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 92–94, og Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 297–301.

[205] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, p. 74, R.J. Crampton *The Balkans, 1914–1918 op.cit.*, pp. 69–71, og John Keegan *The First World War op.cit.*, p. 238.

[206] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 71–73, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 207–208, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 355–359, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 64–68.

[207] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 71–73, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 208 ff., og Arne Ording *op.cit.*, pp. 130 ff.

[208] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 71–73, pp. 97–98 og pp. 128–131, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 208–212, pp. 281–286 og pp. 318–325, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 130–138, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 241–256, pp. 325–343, pp. 345 ff., pp. 360 ff., pp. 499 ff., pp. 570 ff. og pp. 613 ff., og Christian Zentner *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs op.cit.*, pp. 125–144.

[209] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 97–98, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 281–286, Arne Ording *op.cit.*, p. 132, og Manfred Rauchensteiner: *Tod des Dobbeldadler op.cit.*, pp. 339–343 og pp. 345–352.

[210] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 128–130, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 322–323, Arne Ording *op.cit.*, pp. 134–138, og Manfred Rauchensteiner: *Tod des Dobbeldadler op.cit.*, pp. 506 ff.

[211] Hanson *Den første verdenskrig Baldwin op.cit.*, p. 130.

[212] Manfred Rauchensteiner: *Tod des Dobbeldadler op.cit.*, pp. 572–577 og pp. 579–581.

[213] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, p. 62, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.*, kapitel 4, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 79–80, og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 95 ff.

[214] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 63–64, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 172–185, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.*, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 80–84.

[215] Hanson Baldwin *op.cit.*, pp. 62–63, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 178–179, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 80–81.

[216] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II, pp. 57 ff., Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 179–183, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 413–426, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.*, kapitel 5, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 95 ff. Se for von Falkenhayns overvejelser også Alistair Horne: *Verdun 1916*, København: Gyldendal 1966, pp. 38–41, og for Verdunstrategiens videre indplacering i den overordnede tyske strategi L.L. Farrar: "The Strategy of the Central Powers, 1914–1917", Hew Strachan (ed.): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press 2000, pp. 26–38, her specielt pp. 31–32 og pp. 34–35.

[217] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 57–58.

[218] Se videre for slaget ved Verdun Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 83–87, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , kapitel LVII, Alistair Horne *Verdun 1916 op.cit.*, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 256–267, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 179–183, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 413–426, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.* , kapitel 5, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 95–100, A.J.P. Taylor: *The First World War*, London: Penguin 1966, pp. 121–126, Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 98 ff., og Christian Zentner *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs op.cit.*, pp. 163–178. Tabstallene er taget fra Alistair Horne *Verdun op.cit.*(p. 311).

[219] For slaget ved Somme se Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 87–90, Winston Churchill *op.cit.*, kapitel LX, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 267–280, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 448–459, Michael Neiberg: *The Western Front 1914-1916 op.cit.* , kapitel 6, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 100–106, A.J.P. Taylor *op.cit.*, pp. 132–140, Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 102 ff., og Christian Zentner *Illustrierte Geschichte des Ersten Weltkriegs op.cit.*, pp. 238 ff.

[220] Se for Brusilovs sommeroffensiv Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 91 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 74–77, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 286 ff., Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.* , pp. 433–438, Michael Neiberg & David Jordan *Eastern Front op.cit.*, pp. 91–103, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 106–111, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 345–352, og Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 237 ff., pp. 247–263.

[221] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 110–111, og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 114–115.

[222] Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 362–370.

[223] Se for intrigerne omkring von Falkenhayns fald Martin Kitchen: *The Silent Dictatorship. The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorf, 1916–1918*, London: Croom Helm 1976, pp. 35–41.

[224] Se for Rumænienfelttoget Hanson Baldwin *op.cit.*, pp. 93 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 170 ff., John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 287 ff., Michael Neiberg & David Jordan *Eastern Front op.cit.* , pp. 103–111, Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 414–416, og Norman Stone *The Eastern Front 1914–1917 op.cit.*, pp. 273–281.

[225] Se for Februarrevolutionen Marc Ferro: *The Russian Revolution of February 1917*, London: Routledge & Kegan Paul 1972, og T. Hasegawa: *The February Revolution: Petrograd 1917*, University of Washington Press 1981. Se videre afsnit d for udviklingen i Rusland i 1917. Den skiftende månedangivelse i forskellige fremstillinger skyldes det forhold, at man i Rusland stadig fulgte den julianske kalender, medens man i Vesteuropa og i nutiden fulgte og følger den

gregorianske kalender. Der er her en tidsforskydning i angivelserne, således at den russiske februarrevolution faldt i vores marts måned, den russiske oktoberrevolution i november

[226] Se for udviklingen i den russiske hær Allan Wildmann: *The End of the Russian Imperial Army*, vols. I–II, Princeton University Press 1980 og 1987.

[227] Allan Wildmann *End of the Russian Imperial Army op.cit.*, vol. II, kapitlerne III og IV.

[228] Allan Wildmann *End of the Russian Imperial Army op.cit.*, vol. II, kapitel IV samt værkets videre fremstilling og analyse.

[229] For freden i Brest Litovsk se David Stevenson: "War and Peace Negotiations", Hew Strachan (ed.): *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press 2000, pp. 211–214, og for en grundig analyse Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* (1961), Düsseldorf: Droste Verlag 1971, kapitel 18.

[230] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 113, Robin Prior & Trevor Wilson: "Eastern Front and Western Front, 1916–1917", Hew Strachan: *Oxford History op.cit.*, p. 187.

[231] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 228 ff., Arne Ording *op.cit.*, p. 114, og Robin Prior & Trevor Wilson *op.cit.*, p. 187,.

[232] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 111 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 246–248, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 291 ff., Arne Ording *op.cit.*, pp. 118 ff, og Andrew West: *The Western Front 1917-1918*, London: Amber Books , pp 35-39.

[233] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 110–111, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 294–295, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 118 og Andrew West: *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp 23-35 og pp 39-43.

[234] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 111–112, David Englander: "Mutinies and Military Morale" i Hew Strachan: *Oxford History op.cit.*, pp. 196–197, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 298–300, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 120, Andrew West: *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp 45-54.

[235] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 113–115, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 301 ff. og pp. 309 ff., John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 334–345, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 121–126, Andrew West: *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp 61-67. og pp 74-101.

[236] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 115–116, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 316–322, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 345–349, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 126–127, Andrew West: *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp

[237] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 129–130, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 322–323, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 134–138, og Manfred Rauchensteiner: *Tod des Dobbeldadler op.cit.*, pp. 506 ff.

[238] David Trask: "The Entry of the USA into the War and its Effects" i Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp. 239–252.

[239] Se for søkrigens udvikling Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 47 ff., pp. 78 ff., pp. 98 ff., pp. 125 ff. og pp. 141 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II, kapitlerne XXI–XXII, XXVII–XXX, XXXVII, XLIV, LVIII, LIX og LXIX, Paul G. Halpern: "The War at Sea" i Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp. 104–118, John Keegan *op.cit.*, pp. 245–255 og pp. 330–334, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 154–181.

[240] For indgående fremstillinger og analyser af søslagene ved Coronel og Falklandsøerne, træfningen ved Dogger Banke og Jyllandsslaget se Winston Churchill *op.cit.*, kapitel XXVIII (Coronel og Falklandsøerne), kapitel XXXVII (Dogger Banke) og kapitlerne LVIII og LIX (Jyllandsslaget).

[241] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, p. 80, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II, pp. 668 ff., Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 172 ff. Se videre for udviklingen af u-båds krigen og de tyske overvejelser, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 508-526

[242] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 121 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II, pp. 189 ff., Paul Halpern *War at Sea op.cit.*, pp. 114 ff., John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 330 ff., og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 176. Se videre for en indgående analyse af de politiske og militære overvejelser i Tyskland omkring overgangen til uindskrænket ubådskrig Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* (1961), Düsseldorf: Droste Verlag 1971, kapitel 9 og Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 508-526.

[243] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 181.

[244] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, p. 124.

[245] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 126–127, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II *op.cit.*, kapitel LXIX, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 181.

[246] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, p. 124.

[247] Winston Churchill *op.cit.*, p. 375, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 361.

[248] Se for de tyske politiske og militære overvejelser bag den nye storoffensiv Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 826 ff., og Holger Herwig *op.cit.*, pp. 392 ff, Herfried Münkler *Der*

Grosse Krieg op.cit., pp 674-681 og Andrew West *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp 127-130. Se også Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 375 ff.

[249] Se for den tyske forårsoffensiv 1918, operationerne 'Michael', 'Mars' og 'Georgette', Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 153 ff., Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , kapitel LXXI, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 392–408, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 369–373, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 681-703, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 367–370, og Andrew West *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, pp 130-167 .

[250] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 156–157, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , kapitel LXXII, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 412–413, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 373–374, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 370–371, og Nils Arne Sørensen *Den Store Krig op.cit.*, pp. 271 ff.

[251] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 156–157, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , kapitel LXXII, Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 412–413. John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 373–374, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 370–371. Englænderne blev her hårdt trængte, og det var under dette slag, hvor tyskerne bl.a. erobrede det omstridte Kemmelbjerg (den eneste forhøjning i det ellers så flade landskab), Sir Douglas Haig udstedte den berømte dagsbefaling: "With our backs to the wall and believing in the justice of our cause, each one of us must fight on to the end[...]" (Keegan p. 373).

[252] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 157–160, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 418–428 og pp. 462 ff., Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 415–416, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 373–379, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 372–376.

[253] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 161 ff., Winston Churchill *op.cit.*, pp. 465–472, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 376.

[254] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 161–168, Winston Churchill *op.cit.*, kapitel LXXVI og kapitel LXXVII, John Keegan *The First World War op.cit.*, pp. 379–388, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp 703–726, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 376–382, Andrew West *The Western Front 1917-1918 op.cit.*, kapitel 6.

[255] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 147–148, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II *op.cit.*, pp. 501 ff., og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 383.

[256] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 148–151, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 383–385.

[257] Manfred Rauchensteiner *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 570–577.

- [258] Manfred Rauchensteiner *Tod des Doppeladlers op.cit.*, pp. 613–616.
- [259] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 385.
- [260] Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, University of California Press 1980, pp. 492–493, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 385.
- [261] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 386. Se også Jörg Hönsch: *Geschichte der Tschechoslovakei*, Stuttgart: Kohlhammer 1992, pp. 21–29.
- [262] Se for ændringen i Ententemagternes og USA's opfattelse samt hele opløsningsprocessen: Francois Fejtö: *Requim für eine Monarchie. Die Zerschlagung Österreich-Ungarn*, Wien: ÖBV 1991, kapitlerne 16–28, og Alfred Opitz: *Zeitenwende im Donauraum. Von der Doppelmonarchie zu den Nachfolgestaaten*, Graz: Verlag Styria 1983, kapitlerne V og VI. Fejtö fokuserer på beslutninger taget af stormagterne, og de tjekkiske eksilpolitikere, Masaryks og Benes' ihærdige lobbyarbejde; Opitz fokuserer, udover på stormagtskonteksten, især på samspillet mellem to processer: de hektiske imperiale redningsforsøg i den sidste fase og de folkelige nationale og sociale opbrud i bunden af Habsburgimperiets række af samfund.
- [263] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 386, og Manfred Rauchensteiner: *Tod des Doppeladler op.cit.*, pp. 616–622.
- [264] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 386, og Manfred Rauchensteiner *Tod des Doppeladlers op.cit.*, p. 621.
- [265] Jörg Hönsch: *Geschichte der Tschechoslovakei op.cit.*, pp. 22–23, og Victor Mamatey & Radomir Luza (Hrsg.): *Geschichte der Tschechoslovakischen Republik 1918–1948*, Wien/Köln/Graz: Hermann Böhlhaus Nachf. 1980, pp. 35–36.
- [266] Jörg Hönsch: *Modern Hungary 1867–1986*, London & New York: Longman 1988, pp. 81–82, og Andrew Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*, Princeton University Press 1982, pp. 190–192.
- [267] Barbara Jelavich: *History of the Balkans. Twentieth Century*, Cambridge University Press 1983, pp. 124–125, John R. Lampe: *Yugoslavia as History*, Cambridge University Press 1996, pp. 108–115, og L.S. Stavrianos: *The Balkans since 1453*, London: Hurts & Co. 2000, pp. 574–575. Det, der i situationen drev sydslaverne og den serbiske stat sammen i en fælles bestræbelse, var frygten for Italiens ambitioner i området og, for Serbiens vedkommende, det forhold, at dets traditionelle stormagtsallierede, Rusland, var sat ud af spil.
- [268] Robert Kann *History of the Habsburg Empire op.cit.*, pp. 500–501.
- [269] Se for denne udvikling Sebastian Haffner: *Die deutsche Revolution 1918/19*, München: Kindler

Verlag 1979, kapitlerne 2 og 3, Martin Kitchen: *The Silent Dictatorship. The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916–1918*, London: Croom Helm 1976, kapitel 11, A.J. Ryder: *The German Revolution of 1918*, Cambridge University Press 1967, pp. 122–129, Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bnd. 4, *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*, München: Verlag C.H. Beck 2003, pp. 174–189.

[270] William Carr: *A History of Germany 1815–1985*, London: Edward Arnold 1987, pp. 237 ff., F.L. Carsten: *Revolution in Central Europe 1918–1919*, London: Maurice Temple Smith 1972, pp. 32 ff., Gordon A. Craig: *Germany 1866–1945*, Oxford University Press 1980, pp. 398 ff., Sebastian Haffner *Die deutsche Revolution op.cit.*, pp. 51 ff., A.J. Ryder *German Revolution op.cit.*, pp. 140 ff., og Hans-Ulrich Wehler *op.cit.*, pp. 189 ff.

[271] Se videre Pierre Broue: *The German Revolution 1917–1923*, Chicago: Haymarket Books 2006, F.L. Carsten *Revolution in Central Europe op.cit.*, pp. 32 ff., Gordon Craig *Germany 1866–1945 op.cit.*, pp. 399 ff., Sebastian Haffner *Die deutsche Revolution op.cit.*, pp. 54 ff., A.J. Ryder *German Revolution op.cit.*, pp. 142–149, og Hans-Ulrich Wehler *Deutsche Gesellschaftsgeschichte op.cit.*, Bnd. 4, pp. 191 ff.

[272] Hanson Baldwin *Den første verdenskrig op.cit.*, pp. 167–168, Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II, kapitel LXXXVIII, Herfried Münkler *Der Grosse Krieg op.cit.*, pp. 726–751, Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 387–399.

[273] Se analysen af Østrig-Ungarns krigsmål i Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* (1961), Düsseldorf: Droste Verlag 1971, pp. 402–408.

[274] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, Fritz Fischer: *War of Illusions op.cit.*, Fritz Fischer: *World Power or Decline. The Controversy over Germany's Aims in the First World War*, New York: Norton & Co. 1974, og John Moses: *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*, London: George Prior Publishers 1975.

[275] Volker Berghahn: *Der Erste Weltkrieg*, München: C.H. Beck 2003, pp. 58–59, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, pp. 113–119 og i det hele taget hele kapitel 3 for de tyske krigsmål og den interne diskussion herom ved krigens begyndelse, David Stevenson: "War Aims and Peace Negotiations" i Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp. 204–215, her pp. 205–207, og Hans-Ulrich Wehler *Deutsche Gesellschaftsgeschichte op.cit.*, pp. 26–38.

[276] David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, pp. 205–207 og pp. 212–213. Se videre Fritz Fischers meget grundige analyse af udviklingen i de tyske krigsmål under krigen, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, kapitlerne 6–8, 10–12, 14 og 16–23.

[277] Gordon Craig *Germany 1866–1914 op.cit.*, pp. 382–383

[278] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, kapitel 18.

[279] Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.*, kapitel 19, og David Stevenson *op.cit.*, p. 213. Se videre for idéen om *Mitteleuropa* Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, The Hague 1955, og Wolfgang Mommsen: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*, Frankfurt a.M.: Fischer Verlag 2004, pp. 94–117.

[280] David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, p. 207.

[281] Se for denne dobbelte målsætning og strategi Volker Berghahn *Der Erste Weltkrieg op.cit.*, pp 49–61, og som et gennemgående tema i Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht op.cit.* Se også Hans-Ulrich Wehler *op.cit.*, pp. 26 ff., pp. 69 ff., pp. 106 ff., pp. 122 ff. og pp. 134 ff., og Jürgen Kocka: *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918*, Göttingen: Vandehoek & Ruprecht 1973.

[282] David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, pp. 207–208.

[283] David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, p. 208.

[284] *Ibid.*

[285] Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 67, og David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, pp. 208–209.

[286] Dette er også en hovedpointe hos Stevenson, David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, p. 209.

[287] Se David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*

[288] Se for udviklingen af Zimmerwaldbevægelsen Horst Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung*, bnd. 1–2, Le Hague 1967.

[289] Brigitte Hamann: *Der Erste Weltkrieg. Wahrheit und Lüge in Bildern und Texte*, München: Piper Verlag 2008, J.M. Winter: "Propaganda and the Mobilization of Consent" i Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp 216-226

[290] Dette er en hovedpointe hos L.L. Farrar - se L.L. Farrar: "The Strategy of the Central Powers" i Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp. 26–38, her p. 26 og pp. 31–32.

[291] L.L. Farrar *Strategy of the Central Powers op.cit.*, p. 31 og pp. 35–36, og David Stevenson *War Aims and Peace Negotiations op.cit.*, p. 207 og p. 209.

[292] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II , pp. 57 ff., Holger Herwig *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914–1918 op.cit.*, pp. 179–183, Alistair Horne: *Verdun 1916*,

København: Gyldendal 1966, pp. 38–41, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, pp. 95 ff.

[293] Winston Churchill *Den Store Krig op.cit.*, Bnd. II., pp. 36 ff., L.L. Farrar *Strategy of the Central Powers op.cit.*, pp. 31–32, og Arne Ording *Den Første Verdenskrig op.cit.*, p. 58, pp. 69–70 og pp. 95–96.

[294] David French: "The Strategy of the Entente Powers 1914–1917", Hew Strachan (ed.): *Oxford History op.cit.*, pp. 54–65.

[295] Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Vintage 1989, p. 258.

[296] Paul Kennedy *Rise and Fall of the Great Powers op.cit.*, p. 274.

[297] *Ibid.*

[298] *Ibid.*

[299] Nils Arne Sørensen diskuterer her det samme problem, Nils Arne Sørensen *op.cit.*, pp. 284–287. Han er dog betydelig mere forsigtig, som danske historikere jo er det, end jeg. Men hvis man skal bryde med den historiske determinisme, som selv en dygtig forsker som Paul Kennedy giver udtryk for, er man nødt til at indrømme i hvert fald muligheden af en tysk sejr i nogle af de her skitserede afgørende situationer.

[300] Som Winston Churchill tydeligt imponeret udtaler om den slagne modstander: "I fire år kæmpede tyskerne og trodsede til lands, til vands og i luften alle fem verdensdele. De tyske arméer understøttede deres vakkende allierede, optrådte med held på alle krigsskuepladser, stod overalt på erobret jord og påførte deres fjender et blodtab, der var mere end dobbelt så stort som det, de selv led." – Winston Churchill *op.cit.*, p. 508.

[301] Julius Braunthal: *History of the International 1914–1943*, London: Nelson 1967, pp. 46–49, og G.D.H. Cole: *A History of Socialist Thought*, vol. IV, part I, London: Macmillan 1961, kapitel II. Coles bindstærke fremstilling af socialismens teoriudvikling er stadig, trods titlens angivne fokus på teoriudvikling, den mest omfattende og uovertrufne enkelte fremstilling af socialismens politiske historie. Se for Zimmerwaldbevægelsen også den grundige fremstilling i Horst Lademacher: *Die Zimmerwalder Bewegung*, bnd. 1–2, Le Hague 1967.

[302] Se Georg Lukacs' begejstrede fremhævelse af netop dette Lenin's radikale brud med 2. Internationales økonomiske determinisme og evolutionisme, Georg Lukacs: *Lenin*, (1924), Oslo: Pax 1970

[303] Se Arno Mayer: *The Persistence of the Old Regime*, London: Croom Helm 1981.

[304] Således som det tilnærmelsesvist i mellemkrigsårene blev realiseret i de skandinaviske lande

samt i regioner og lokale områder af Tyskland og Østrig.

[305] Denne naive opfattelse, hvorefter sociale revolutioner og regimeforms skift angivelig fremkommer, fordi nogle revolutionære pludselig udpønser en 'skadelig idé', er i dag udbredt på den politiske højrefløj, i medierne og i den løbende politiske debat og har efterhånden antaget karakter af konventionel visdom. Først gik alt godt i verden, men så kom der nogle onde ideologer og lavede revolution og diktatur. Heldigvis, som i alle eventyr, sluttede historien godt. Ved slutningen af det 20. århundrede havde de gode sejret og de onde lidt nederlag.

[306] Se videre for moderniseringsteoriene Gabriel Almond & G. Powell: *Comparative Politics. A Developmental Approach*, Boston: Little Brown & Comp. 1966, David Apter: *The Politics of Modernization*, Chicago & London: University of Chicago Press 1965, Talcott Parsons: *The Evolution of Societies*, Englewood Cliffs: Prentice Hall 1977, Lucian Pye: *Aspects of Political Development*, Boston: Little Brown & Co. 1966, W.W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press 1960, og Neil Smelser: *Social Change in the Industrial Revolution: An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry*, London: Routledge & Kegan Paul 1960. Forestillingen om udvikling som et forløb, der specielt kommer i stand gennem rationelle valg af adækvate institutioner, kommer til udtryk hos Douglas North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press 1990. Endelig er den nyeste variant af moderniseringsteori, forestillingen om den unilineære overgang fra industrisamfund til postindustrielle samfund præget af ny teknologi, postmaterielle værdier og individualisme, repræsenteret ved f.eks. Daniel Bell: *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books 1973, og Ronald Inglehardt: *The Silent Revolution*, Princeton University Press 1977. Fælles for moderniseringsteoriene i deres forskellige varianter er evolutionismen, den teknologiske determinisme, skematismen og abstraktionen fra den konkrete historie med dens modsætninger, konflikter og voldsomme ryk. Se også for den p.t. dominerende mainstream politologiske opfattelse der ser udviklingen af 'markedsøkonomi' og 'liberalt demokrati' som en naturlig evolution., Jørgen Møller & Svend-Erik Skaaning: *Demokrati og Demokratisering*, København: Hans Reitzel 2010

[307] Brian M. Downing: *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton University Press 1992, Anthony Giddens: *The Nation-State and Violence*, Cambridge: Polity Press 1987, Geoffrey Parker: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West*, Cambridge University Press 1988, Charles Tilly: *Formation op.cit.*, og Charles Tilly: *Coercion op.cit.* Charles Tilly rækker dog med sin interesse for sociale bevægelser og oprør tillige over i den samfunds fokuserende tradition repræsenteret ved forskere som f.eks. Perry Anderson, Robert Brenner, Barrington Moore, Rueschemeyer & Stevens samt Gregory Luebbert.

[308] En opfattelse der ofte tilskrives Marx og marxismen, omend det faktisk er svært at finde eksempler på en så enfoldig økonomisk determinisme i den marxistiske tradition. Det er helt oplagt ikke tilfældet hos Marx selv, ej heller hos skikkelser som Rosa Luxemburg, Georg Lukacs, Karl Korsch, Antonio Gramsci, Rudolf Hilferding og Otto Bauer. Inden for nyere marxistiske udviklingsteorier har forskere som Perry Anderson, Robert Brenner, Giovanni Arrighi og Immanuel Wallerstein i et holistisk perspektiv, omend på noget forskellige måder, forsøgt at fastholde samspillene.

[309] Karl Polanyi: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*

(1944), Boston: Beacon Press 1957. Se også Paul Bairoch: *Economics and World History. Myths and Paradoxes*, New York & London: Harvester/Wheatsheaf 1993, og Dieter Senghaas: *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory*, Leamington Spa 1985.

[310] James Joll: *The Origins of the First World War*, London & New York: Longman 1992, kapitel 6

[311] Theodore Von Laue: *The World Revolution of Westernization. The Twentieth Century in Global Perspective*, New York & Oxford: Oxford University Press 1987